

Türk Modernleşmesi Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme: Şerif Mardin ve Nilüfer Göle Örneği

Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Şallı | ORCID: 0000-0001-9778-9383 | aysesalli@gmail.com

Karabük Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Sosyolojisi Ana Bilim Dalı, Karabük, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/04wy7gp54>

Öz

Şerif Mardin ve Nilüfer Göle, Türk sosyolojisinde referans değeri yüksek ve yankıları hâlâ devam eden izler bırakmıştır. Türk modernleşmesini anlama ve anlamlandırma girişimleri ve ortaya koydukları perspektif söz konusu olduğunda iki ismin yaklaşımlarıyla ilgili literatüre göz ardı edilemeyecek katkılar sundukları söylenebilir. Kullandıkları kavramlar, söylemler, ortaya koydukları kurgular, Türk modernleşmesinin nirengi noktalarına dair vurgular, mikro ve makro teorik yaklaşımlar iki düşünürü bazı noktalarda birbirlerine benzer kılarken bazı noktalarda da farklılaştırmaktadır. Bu çalışma; siyasal, tarihsel ve sosyo-kültürel analizleri ile ön plana çıkan iki öncü ismin Türk modernleşmesini tasvirine ilişkin kurgularının, kullandıkları “söylem”ler ekseninde karşılaştırmalı olarak tasvir edilmesini amaçlamaktadır. Çalışmanın konusu, Mardin ve Göle’nin Türk modernleşme kurgularının karşılaştırarak tasviri ve bu doğrultuda bu özgün sürecin belirgin niteliklerinin ortaya konulmasından ibarettir. Bu çerçevede literatür taramasından istifade edilmiştir. Çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde iki düşünürün Türk modernleşmesi kurgularının temel yapı taşı olan kavramlar ele alınmıştır. Ardından Türk modernleşmesinin genel kuramsal çerçevesi iki düşünürün karşılaştırılması suretiyle ortaya konulmaktadır. İkinci bölümde ise iki düşünürün ön plana çıkan söylemleri ekseninde Türk modernleşme kurguları karşılaştırılarak tasvir edilmektedir. Merkez-çevre ayrışmasının, tarihi ve sosyo-kültürel sürekliliklerin, “ulus-devlet” çatısı altında bütünleşmenin, tepeden inme ve projelendirilmiş bir siyasî yapının vurgulandığı bir kurguyla karşılaşılmaktadır. Aynı zamanda bu unsurlarla “din” olgusu arasındaki çok boyutlu ilişkinin yansımaları ilgili söylemler çerçevesinde ortaya konulmaktadır. İki düşünürün de Türk modernleşme deneyimi kurgularında “din” olgusunu başat bir unsur olarak nitelendirdikleri sonucuna ulaşılmaktadır. Diğer unsurların ise bu nitelendirmeyi destekleyici mahiyette olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Türk Modernleşmesi, Şerif Mardin, Nilüfer Göle, Modernleşme, Din.

Atf Bilgisi: Şallı, Ayşe. “Türk Modernleşmesi Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme: Şerif Mardin ve Nilüfer Göle Örneği”. *Marifetname* 10/1 (Haziran 2023), 107-150.

<https://doi.org/10.47425/marifetname.vi.1259945>

Geliş Tarihi	03.03.2023
Kabul Tarihi	27.04.2023
Yayın Tarihi	30.06.2023
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. (Ayşe Şallı)
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate
Etik Bildirim	marifetnameetikbildirim@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

A Comparative Study on Turkish Modernization: The Case of Şerif Mardin and Nilüfer Göle

Assist. Prof. Ayşe Şallı | ORCID: 0000-0001-9778-9383 | aysesalli@gmail.com

Karabük University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Philosophy and Religious Sciences,
Department of Sociology of Religion, Karabük, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/04wy7gp54>

Abstract

Şerif Mardin and Nilüfer Göle have left traces of high reference value in Turkish sociology, whose echoes still continue. When it comes to their attempts to understand and make sense of Turkish modernization and the perspective they put forward, it can be said that the two names make undeniable contributions to the relevant literature on their approaches. The concepts they use, the discourses, the constructions they put forward, the emphasis on the triangulation points of Turkish modernization, the micro and macro theoretical approaches make the two thinkers similar at some points and differentiate them at some points. The aim of this study is to comparatively describe the constructions of the two leading figures who come to the fore with their political, historical and socio-cultural analyses on the depiction of Turkish modernization, on the axis of the “discourses” they use. In this context, literature review was used. The subject of the study consists of the comparison and description of the Turkish modernization constructions of Mardin and Göle, and in this direction, the revealing of the distinctive features of this unique process. The study consists of two main parts. In the first part, the concepts that are the basic building blocks of the Turkish modernization constructions of the two thinkers are discussed. Then, the general theoretical framework of Turkish modernization is presented by comparing the two thinkers. In the second part, the constructions of the two thinkers are depicted by comparing Turkish modernization constructions on the axis of their prominent discourses. It is encountered with a construction in which centre-periphery separation, historical and socio-cultural continuities, integration under the roof of the “nation-state”, a top-down and projected political structure are emphasized. At the same time, the reflections of the multidimensional relationship between these elements and the phenomenon of “religion” are presented within the framework of the relevant discourses. It is concluded that both thinkers characterize the phenomenon of “religion” as a dominant element in the Turkish modernization experience constructs. It has been determined that other elements support this characterization.

Keywords: Sociology of Religion, Turkish Modernization, Şerif Mardin, Nilüfer Göle, Modernization, Religion.

Citation: Şallı, Ayşe. “A Comparative Study on Turkish Modernization: The Case of Şerif Mardin and Nilüfer Göle”. *Marifetname* 10/1 (June 2023) 107-150.

<https://doi.org/10.47425/marifetname.vi.1259945>

Date of Submission	03.03.2023
Date of Acceptance	27.04.2023
Date of Publication	30.06.2023
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Ayşe Şallı)
Plagiarism Checks	Yes – iThenticate
Conflicts of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Complaints	marifetnameetikbildirim@gmail.com
Grant Support	The author acknowledges that she received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Şerif Mardin ve Nilüfer Göle, sosyo-kültürel ve tarihi boyutlarıyla Türk modernleşme deneyiminin tasviri ve analizi noktasında yeri doldurulamayacak katkılar sunmuşlardır. Türk modernleşmesinin uzun bir süreç olması, pek çok kırılma, eklemleme, çelişki ve girift etkileşimleri içermesi bu katkıları daha dikkate değer kılmaktadır. Ortaya koydukları geniş hacimli literatür ve derinlemesine analizler pek çok çalışmaya ve günümüz Türkiye'sini farklı boyutlar ve perspektiflerle ele alma girişimlerine kaynaklık etmektedir. Bu çalışma iki düşünürün, Türk modernleşme deneyimi kurgularının karşılaştırmalı olarak tasvirini konu edinmektedir. Ancak ilgili literatürün ve analiz parametrelerinin geniş hacimli olması derinlemesine ve detaylı bir şekilde ele alınması noktasında birtakım sınırlılıkları beraberinde getirmektedir. Bu nedenle bu makale, Mardin ve Göle'nin Türk modernleşmesi kurgularını bütün boyutlarıyla ve derinlemesine inceleme iddiası taşımaz ve iki düşünürün Türk modernleşme deneyimi kurgularının, kullandıkları söylemlerin¹ işaret ettiği, ön plana çıkan özellikleri çerçevesinde tasvirini amaçlamaktadır. Çalışmada öncelikle iki ismin Türk modernleşmesi analizi; kurgularının oturduğu kavramlar, ardından kuramsal çerçeve ve analizlerinde ön plana çıkardıkları temalar üzerinden karşılaştırmalı olarak incelenmektedir. Son olarak ise oluşturdukları kurgular çerçevesinde Türk modernleşme deneyiminin ön plana çıkan özellikleri tasvir edilmektedir. Makale teorik, betimsel bir çalışmadır ve literatür taramasına dayanmaktadır. “1980’lerde Türkiye’de Sosyolojinin Görünümü: Şerif Mardin ve Nilü-

¹ ‘Söylem’ kavramı, “İçinde kişilerin anlam ürettikleri veya anlamı kurdukları tarihsel, kurumsal ve sosyal olarak oluşan önermeler, kategoriler, terimler ve inançlardan oluşan belirli bir yapı” anlamında kullanılmaktadır. Ömer Demir-Mustafa Acar, “Söylem”, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, (İstanbul: Vadi Yayınları, 1997), 208.

fer Göle”² başlıklı kitap bölümü bu çalışmayla ilişkili olarak değerlendirilebilir. İlgili kitap bölümünde; 1980’ler Türkiye’si sosyo-kültürel ve tarihî boyutlarıyla tasvir edilmektedir. Mardin’in 80’li yıllara dair analizleri, “merkez-çevre” söylemi üzerinden genel hatlarıyla ele alınmaktadır. Göle’nin, “melezlik” ve “İslamî hareketler” söylemleri çerçevesinde bu döneme ilişkin tespitleri genel hatlarıyla tasvir edilmektedir. Ele alınan söylem, kavram, tema çeşitliliğinin yanı sıra incelenen uzun soluklu süreç dikkate alındığında bu makalenin, Demir’in çalışmasından farklılaştığı görülmektedir. Geniş hacmi, sağlam teorik zeminiyle Türk modernleşmesi literatürüne önemli katkılar sunan bu iki düşünürün Türk modernleşme kurgularının karşılaştırmalı tasviri ilgili alana katkıları bakımından önemlidir.

1. Türk Modernleşmesinde Kavramsal-Kuramsal Çerçeve

Şerif Mardin’in Türk modernleşmesi analizi “merkez-çevre” söylemi üzerine inşa edilirken Göle’nin yaklaşımı ise “Batı-dışı modernlik” merkezlidir ve diğer kavramlar bunları tamamlayıcı niteliktedir.

1.1. Mardin’de Kavramsal Çerçeve

1.1.1. Merkez-Çevre: Mardin “merkez-çevre” söylemini Edward Shils ve S.N. Eisenstadt’tan ödünç almıştır.³ O, bu sınıflamada “merkez” olarak Osmanlı saray kültürüne, “çevre” olarak taşra kültürüne işaret etmektedir.⁴ Ona göre “merkez”, toplumun askerî ve bürokratik yöneticileri ile önemli din adamlarından oluşan, Osmanlıca’yı kullanan ve vergi

² Ayşegül Demir, “1980’lerde Türkiye’de Sosyolojinin Görünümü: Şerif Mardin ve Nilüfer Göle”, *Türkiye’de Sosyolojinin Yüzyıllık Serüveni*, (Ed.) Hale Okçay, (İzmir: Duvar Yayınları, 2015), 291-328.

³ Ayşegül Demir, “1980’lerde Türkiye’de Sosyolojinin Görünümü: Şerif Mardin ve Nilüfer Göle”, *Türkiye’de Sosyolojinin Yüzyıllık Serüveni*, (Ed.) Hale Okçay, (İzmir: Duvar Yayınları, 2015), 291-328.

⁴ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 124.

toplayan statüsündeki kesimini temsil ederken, “çevre” köylüler ve İstanbul’daki alt sınıfları da içeren, Türkçe dilini kullanan, vergi ödemekle mükellef kesimini temsil etmektedir.⁵ Söylem, soyuttan somuta doğru bir analiz imkanı sunan çok boyutlu bir araç olarak kullanılabilmesi bakımından önemlidir.⁶ Mardin, “merkez-çevre” yaklaşımının özgün bir nitelik taşımadığını daha sonraki dönemde kendisi ifade etmiştir.⁷

1.1.2. Büyük Gelenek-Küçük Gelenek: Mardin, merkez-çevre şeklindeki iki farklı kültürel yapıyı ifade etmek üzere Robert Redfield’tan aldığı “büyük gelenek” ve “küçük gelenek” kavramlarını kullanmaktadır. “Büyük kültür” Osmanlı’da “merkez”e ait sosyo-kültürel yapıya, “küçük kültür” ise “çevre”ye ait olana karşılık gelmektedir.⁸

1.1.3. İdeoloji: Mardin yaklaşımında sosyal süreçlere, karşılıklı etkileşimlere odaklanan derinlemesine analizlerinde “ideoloji” kavramından istifade etmektedir. Ancak o, kavramın içeriğini siyaset bilimi kapsamındaki tanımlamadan uzaklaşarak yaygın, taraflı, sınırlı ve belirsiz anlam öbeklerinin ifadesi şeklinde doldurmakta,⁹ ideolojileri de Clifford Geertz gibi insanları yönlendiren bir tür “harita” olarak nitelendirmektedir. Mardin, bu anlamlandırma haritalarını “merkez-çevre” söylemiyle ilintilendirerek “sert ideoloji ve yumuşak ideoloji” şeklinde iki farklı türünü ileri sürmektedir. O, “sert ideoloji” kavramını belli bir sistematığı

⁵ Şerif Mardin, “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset: Makaleler 1*, (der.) Mümtaz’er Türköne-Tuncay Önder, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), 34-76, 46.

⁶ Şerif Mardin, “Şerif Mardin ile Merkez-Çevre Analizi Üzerine”, 237-238.

⁷ Şerif Mardin, “Türk Milliyetçiliği: Sınıflandırma Sisteminden Dayanışma Sistemine”, *Türkiye, İslam ve Sekülerizm: Makaleler 5*, (çev.) Elçin Gen-Murat Bozluolcay, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 149-158, 149.

⁸ Şerif Mardin, “Tanzimat’tan Sonra Aşırı Batılılaşma”, *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4*, (der.) Mümtaz’er Türköne-Tuncay Önder, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), 21-79, 22.

⁹ Mardin, *Din ve İdeoloji*, 16, 25-26.

olan, birincil teorik kaynaklara dayanan, seçkin kültürüne özgü kuvvetli yapıyı “yumuşak ideoloji” kavramını ise halk kitlelerinin içerik ve sınırları çok net olmayan inançlarını ve kavrayış sistemlerini ifade etmek üzere kullanmaktadır.¹⁰ Şerif Mardin, “ideoloji” kavramını Türk modernleşme analizinde temel aktörlerden biri olarak ele aldığı “din”le ilişkilendirmekte; dinin, bireylerin endişelerini hafifletici, kişilik oluşumunu destekleyici etkisine işaret ederek dini “yumuşak” bir ideoloji olarak nitelendirmektedir.¹¹

1.1.4. Vaziyet Alış: Mardin’in “ideoloji”yle ilişkili olarak kullandığı kavramlardan biri de “vaziyet alış”tır. O, bu kavramı bireylerin olaylar karşısındaki tutumlarının bilimsel çerçevede incelendiği alanı ifade etmek üzere kullanmaktadır. Hem vaziyet alışlar hem de ideolojiler bireyler için bir anlam çerçevesi oluşturmakta, bireyleri yönlendirici bir nitelik taşımaktadır.¹²

1.1.5. Din: Mardin, Türk toplumunda ve modernleşmesinde etkin bir faktör olduğu gerekçesiyle dini “eylem aracı” (mediator of action) şeklinde nitelendirmektedir. O, yaklaşımını Geertz’e refere ederek dini “insanlarda uzun süreli, geniş kapsamlı, güçlü ve güdüler yerleştirmeye çalışan bir semboller sistemi” olarak nitelendirmektedir.¹³

1.1.6. Sivil Toplum: Mardin, “sivil toplum” söylemini Hegel’den ödünç almıştır ve ihtiyaçları karşılama temelli toplumsal bir birim olarak kullanmaktadır.¹⁴ Mardin, sivil toplumu hem bir protesto geleneği hem de devletin müdahil olmadığı ve işlerin kendi içinde yürümeye devam

¹⁰ Mardin, *Din ve İdeoloji*, 14, 25-26.

¹¹ Mardin, *Din ve İdeoloji*, 36-37.

¹² Mardin, *Din ve İdeoloji*, 14.

¹³ Mardin, *Din ve İdeoloji*, 36-38.

¹⁴ Şerif Mardin, “Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak ‘Sivil Toplum’”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset: Makaleler 1*, (der.) Mümtaz’er Türköne-Tuncay Önder, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), 20-33, 21.

ettiği alan anlamında kullanılmaktadır. Bu noktada içerdiği protesto geleneğiyle İslam'ın sivil toplumun ortaya çıkışında etkili ve kendine özgü, kendi başına buyruk yapısıyla sivil topluma ait bir unsur olarak nitelendirilmektedir. Mardin, ilk çalışmalarında “sivil toplum”un Türk modernleşmesinin analizinde temel unsurlardan biri olarak ele almış, daha sonra bu yaklaşımından vazgeçmiştir. Buna gerekçe olarak da “sivil toplum” olgusunun “evrensel” niteliğine dair kanaatin Osmanlı örneğinde sorgulanabilirliğini ve Batı'daki biçimiyle örtüşen bir sivil toplum olgusundan söz edilemeyeceğini göstermiştir.¹⁵ Ona göre sivil toplum bir “Batı rüyası”dır ve bunun üzerinden yapılacak okumalar İslam toplumlarını ve Osmanlı'yı açıklayıcı değildir.¹⁶

1.1.7. Evrensellik: Mardin, Parsons'un “evrensellik”in modernliğin içerdiği unsurlardan biri olduğu yaklaşımından yola çıkarak Osmanlı'da “merkez-çevre” ikiliğinde “yönetenler”in “yönetilenler”den daha “evrensel” bir nitelik taşıdığını belirtmektedir. Ancak her iki sınıfın da hem yerellik hem de evrenselliği eş zamanlı olarak taşıyabildiğine dikkat çekmektedir.¹⁷

1.1.8. Görünmez Kolejer (Invisible Colleges): Mardin bu kavramı, devletin dikkatini çekmeden din adamları tarafından yapılan faaliyetlerle ilişki ağlarını ifade etmek üzere kullanmaktadır ve 17. yüzyıl İngiltere'sinde bilim adamlarının, Kilise'nin tepkisini çekmeden faaliyet ve ilişkilerini sürdürme biçimini nitelendirmek üzere kullanımına dayan-

¹⁵ Ali Bayramoğlu, “Şerif Mardin’le Din ve Devlet Sosyolojisi Konusunda Söyleşi”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset: Makaleler 1*, (der.) Mümtaz’er Türköne-Tuncay Önder, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), 118-157, 131, 150.

¹⁶ Akt. Adem Çaylak, “Entelektüel Tarihçi Şerif Mardin’in Osmanlı Toplumunu Çözümlemesi”, *Şerif Mardin Okumaları*, (ed.) Taşkın Takış, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2013), 209-237, 226.

¹⁷ Mardin, “Tanzimat’tan Sonra Aşırı Batılılaşma”, 29-30.

maktadır.¹⁸ O, özellikle Türk modernleşmesinde seküler politikaların katı bir şekilde uygulandığı dönemde dinin var oluş biçimini tasvir etmek için bu kavrama başvurmuştur.

1.1.9. Osmanlı-Türk İstisnacılığı: Mardin, “Osmanlı-Türk İstisnacılığı” söylemini hem Osmanlı’da hem de Türkiye’de toplumun farklı kesimlerinde dinin var oluşunu ve özgün niteliğini ön plana çıkarmak için kullanmıştır. Buna göre kavram, Osmanlı’da ve Türk toplumunun bütün kesimlerinde seküler ve dindar otoritelerin mevcut yaşam biçiminin hareketliliğinde yüzerek bulunmalarını ifade etmektedir.¹⁹ Bu, Türk modernleşme kurgusunda dinin asli ve özgün karakteriyle sürecin ayrılmaz bir parçası olarak nitelendirilmesi anlamına gelmektedir.

1.2. Göle’de Kavramsal Çerçeve

1.2.1. Batı-Dışı Modernlik: Göle kavramı, “Zihinsel alan ile eylem alanının bütünleşmediği, modernliğin yerel kültürel örgütlerden evrilmediği, farklı alanların birbirine tekabül etmeden bir arada yaşadığı akordsuz bir modernlik olarak” tanımlamaktadır. Ona göre Türk modernleşme deneyiminde karmaşa ve yabancılaşma durumu toplumsal mühendislik çalışmalarıyla giderilmeye çalışılmıştır.²⁰ Kavram aynı zamanda, farklı coğrafya ve kültürlerin durduğu yerden değişen modernlik deneyim ve tanımlarını yeniden düşünmeyi de içermekte, modernliğin yeni bir okumasını, modernliğin merkezinden Batı’nın kaydırılmasını ve “Batılı olmayan toplumların modernliği aktarma, resmetme, hatta yeni-

¹⁸ Şerif Mardin, “19. ve 20. Yüzyıllarda Osmanlı’da ve Türkiye’de İslam”, *Türkiye, İslam ve Sekülerizm: Makaleler 5*, (çev.) Elçin Gen-Murat Bozluolcay, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 43-108, 103.

¹⁹ Şerif Mardin, “Operasyonel Kodlarda Süreklilik, Kırılma ve Yeniden İnşa: Dün ve Bugün Türk İslamî İstisnacılığı”, *Türkiye, İslam ve Sekülerizm: Makaleler 5*, (çev.) Elçin Gen-Murat Bozluolcay, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 167-200, 173.

²⁰ Nilüfer Göle, *Mühendislerle ve İdeoloji: Öncü Devrimcilerden Yenilikçi Seçkinlere*, (İstanbul: Metis Yayınları, 2004), 12.

den besteleme biçimlerini” ifade etmektedir”.²¹ Batı-dışı modernlikte dikkat çekici olan nokta gelenekle modernlik arasında devamlılığın, modern unsurlarla geleneklerin bir aradalığına rağmen karşılıklı etkileşimin olmamasıdır.²²

1.2.2. *Yerel Modernlik*: Modernlik okumasında Batı-merkezlilikten uzaklaşarak modernliğin tikel pratik örneklerine, yeni melez şekillerine yaklaşmayı içermektedir.²³ Göle’ye göre kavram, modernitenin Batılı kimliğinden uzaklaşarak bulunduğu ülkenin tarihi, değerleri, toplumsal pratikleri, düşünüş biçimleriyle ilişkili bir şekilde, yerli bir nitelikte ortaya çıkışını ifade etmektedir.²⁴

1.2.3. *Çoğul Modernlikler*: Tek güzergahlı ve kültürden bağımsız modernlik okuması yerine çok güzergahlı ve kültürle ilintili modernlik okumasını ifade etmektedir.²⁵

1.2.4. *Alternatif Modernlik*: Kavram, mevcut modernlik modelini aşabilecek, yeni bir modernlik tanımını ve imkanını sorgulamaktadır.²⁶

1.2.5. *Ekstra Modernlik*: Modernlik, “Batılı olmayan toplumların modernlik istencini”, “ekstra” ise Batı’nın dışında olanı ve Batı’dan fazlasını ifade etmektedir. Batılı olmayan toplumların geri kalmışlığından, “eksik modernliği”nden ziyade modernlik fazlasıdır. Mardin’in Tanzimat dönemi modernleşmesi için kullandığı “aşırı Batılılaşma” söylemi de buna karşılık gelmektedir.²⁷

²¹ Nilüfer Göle, “Batı-Dışı Modernlik: Kavram Üzerine”, *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*, (İstanbul: Metis Yayınları, 2021), 180-198, 183-186.

²² Nilüfer Göle, *İç İçe Girişler: Avrupa ve İslam*, (çev. Ali Berktaş), (İstanbul: Metis Yayınları, 2020), 99.

²³ Nilüfer Göle, “Batı-Dışı Modernlik: Kavram Üzerine”, 185.

²⁴ Göle, *İç İçe Girişler: Avrupa ve İslam*, 95.

²⁵ Göle, “Batı-Dışı Modernlik: Kavram Üzerine”, 183.

²⁶ Göle, “Batı-Dışı Modernlik: Kavram Üzerine”, 186.

²⁷ Göle, “Batı-Dışı Modernlik: Kavram Üzerine”, 192.

1.2.6. *Ekstra Laiklik*: Göle, Türk modernleşmesinin özelliklerinden birisi olarak “ekstra laiklik” başka bir ifadeyle “laiklik aşırılığı” durumuna işaret etmektedir. Öyle ki Türk laikliği, köklü bir pozitivist gelenek içerisinde Milliyetçiliğin kurucu ögesini teşkil etmiş ve askeri güçler tarafından güvence altına alınmıştır.²⁸

1.2.7. *Batı-Dışı Toplumlar*: Bu toplumların ortak özellikleri; gelenekle modernlik arasındaki kopukluk, rasyonalizm ve pozitivist bilimin bilim ve sanayi aracına dönüştürülememesi, demokratikleşmeyle ekonomik gelişmenin birlikteliğinin sağlanamaması, geçmiş ile an arasında devamlılık ilişkisinden yoksunluktur. Bu toplumlarda değişim yerel dinamiklerle değil, bilakis devrimci ve toptancı nitelikte gerçekleşmektedir.²⁹

1.2.8. *Zayıf Tarihsellik*: Göle kavramı “modernlik tarihini içsel ve yapısal olarak üretememiş toplumların pratiğine sosyolojik açıdan bakmak” amacıyla “azgelişmişlik”in yerine kullanmaktadır.³⁰ Zayıf tarihsellik toplumsal aktörleri içinde buldukları şartlar ve zaman algısından koparmaktadır. Sol hareketin mensubu aktörünü kurguladığı bir gelecek ütopyasına, sağ hareket mensubu aktörünü ise geçmişteki bir toplum ütopyasına hapsetmektedir. Böylece mevcut toplumsal ve kültürel örüntünün yok sayılmasını, kurgu tarihin ise yakalanması gereken yegane unsur olarak algılanmasını beraberinde getirmektedir.³¹ “Zayıf tarihsellik”, Batılı olmayan toplumların modernlikle aralarında kurdukları yaralı, ama bağımlı ilişkinin adıdır³² ve çevre ülkelerin ekonomi, kültür ve

²⁸ Göle, *İç İçe Girişler: Avrupa ve İslam*, 108-109.

²⁹ Göle, *Mühendisler ve İdeoloji: Öncü Devrimcilerden Yenilikçi Seçkinlere*, 12.

³⁰ Nilüfer Göle, *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*, (İstanbul: Metis Yayınları, 1998), 45.

³¹ Göle, *Mühendisler ve İdeoloji: Öncü Devrimcilerden Yenilikçi Seçkinlere*, 23.

³² Göle, “Batı-Dışı Modernlik: Kavram Üzerine”, 189.

bilimsel açıdan merkez ülkelerin gerisinde kalmışlığını, “toplumun deseninin netleşmemesi”ni³³ ifade etmektedir. Bu ilişki, toplumdaki öncü aktörlerin söylem ve uygulamalarına yansımakta, modernleşme ve Batılılaşma girişimlerinin niteliğini belirlemektedir.³⁴

1.2.9. Sivil Toplum: Yatay toplumsal ilişkiler ve aktörler arası uzlaşmadır. Sivil toplumun olmazsa olmaz özelliği yerel ve kültürel olmasıdır. Modernleşme süreci/değişim süreci devlet kontrollü Batıcı evrensel değerlerin esas alındığı yapıdan sivilin toplumun oluşmasına doğru ilerledikçe yatay toplumsal ilişkiler ve dini de içeren yerel kültür toplumda önemli hale gelecektir.³⁵

1.2.10. Sivil Toplum Hareketleri: Bunlar, “kendi kendini sınırlayan, yani “öteki”nin varlığını kabullenen, değişimi inançları, çıkarları farklı aktörler arası etkileşim, medeniyetler arası aşılama olarak gören hareketleridir.” Sivil toplumun oluşmasında karşılaşılan problemlerin temelinde zayıf tarihsellik bulunmaktadır.³⁶

1.2.11. Tarihselliği Zayıf Toplumlar: Modernliğin kendi iç dinamikleri ve şartlarıyla ilişkili olarak ortaya çıkmadığı toplumlardır. Bu durum, toplumun aktörlerinin kendi toplumlarına yabancılaşmalarını beraberinde getirmektedir. Bu toplumlarda modernleşme, siyasi seçkinlerin dayatmaları veya kaotik bir şekilde yol bulmaya çalışmaları şeklinde devam etmektedir.³⁷ Pozitivizmin başat unsurlardan biridir ve bu nedenle Batı modernitesine kültürel unsurları da içeren şekilde evrensellik kisvesi giydirilir, laiklikle özdeşleştirilir. Toplumdaki mevcut yerel ge-

³³ Nilüfer Göle, *Mahrem Gölü*, (söyleşi) Ayşe Çavdar, (İstanbul: Hayy Kitap, 2011), 107.

³⁴ Nilüfer Göle, *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*, (İstanbul: Metis Yayınları, 1998), 27-28.

³⁵ Göle, *Mühendisler ve İdeoloji: Öncü Devrimcilerden Yenilikçi Seçkinlere*, 24-29.

³⁶ Göle, *Mühendisler ve İdeoloji: Öncü Devrimcilerden Yenilikçi Seçkinlere*, 17-23.

³⁷ Göle, *Mühendisler ve İdeoloji: Öncü Devrimcilerden Yenilikçi Seçkinlere*, 12.

leneklerin, inançların, bağların karşısında bu bütün demokrasi ilkesinden ödün verme pahasına konumlandırılır. Bu nedenle tek parti dönemi, laiklik ve toplumsal birlik ilkesine yapılan vurguyla demokrasinin yani halk egemenliğinin arka planda kaldığı bir dönem olmuştur.³⁸

1.2.12. Tek Aktör Patolojisi: Kavram, zayıf tarihsellik algısı sebebiyle toplumsal aktörlerin Batı modernitesi merkezliliğin yansımaları olarak kurguladıkları “ütopya” biçimindeki “gelecek” toplum idealine odaklanmasını ve bu nedenle diğer aktörleri yok saymasını ifade etmektedir. Bu durum sivil toplumun oluşumunu olumsuz yönde etkilemektedir.³⁹

1.2.13. Modern Mahrem: Laiklik tarafından yasaklanmasına rağmen varlık bulan İslamcılığın, Müslüman kadının modernlikle karşılaşmasını ifade etmektedir.⁴⁰

1.2.14. Merkez-Dışı Batı: “Batı-dışı toplumları modernliğin aynasında değil, modernliği Batı-dışı toplumların aynasında yeniden okuyabilmektir”.⁴¹

1.2.15. İslamcılık/İslami Hareketler: Modernitenin kültür modelinde İslami hareketler, kullandıkları terimler, söylem yapıları, içerdiği ahlaki değerler ve tarzına dair yaptığı tanımlamalarla çatışma alanı şeklinde farklı bir alanı ortaya çıkarmaktadır. Göle, Bourdieu’nun ifadesiyle bu alana “habitus” denilebileceğini⁴² İslamcı hareketleri yeni toplumsal aktörlerin, görünür hale gelen yeni sınıfların ve kentlileşen nüfusun bes-

³⁸ Göle, *Mühendisler ve İdeoloji: Öncü Devrimcilerden Yenilikçi Seçkinlere*, 21.

³⁹ Göle, *Mühendisler ve İdeoloji: Öncü Devrimcilerden Yenilikçi Seçkinlere*, 23-24.

⁴⁰ Nilüfer Göle, “Fotoğraf Kareleri İçinde İslami Modernlikler”, *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*, (İstanbul: Metis Yayınları, 2021), 151-179, 163.

⁴¹ Göle, “Batı-Dışı Modernlik: Kavram Üzerine”, 187.

⁴² Göle, “Yeni Sosyal Hareketler ve İslamcılık”, 37.

lediğini ileri sürmektedir.⁴³

1.2.16. *İslamcılığın Dişileşmesi*: İslami hareketler şehirli, eğitimli gençlerin aktörlüğünde sürekli bir yenilenme süreci içerisinde olmuş, 1980'lerde kadınların verdikleri “başörtüsü” mücadelesi üzerinden de dişileşmiştir.⁴⁴

1.2.17. *İdeoloji*: Toplumsal aktörlerin dünya görüşü, iktidar ilişkileri vb. de dahil olmak üzere toplumsal dünyanın onlar tarafından nasıl algılandığını ve bu algılar doğrultusunda aktörlerin kendileri için belirledikleri konumdur.⁴⁵

1.2.18. *Mühendis İdeolojisi*: Mühendisler tarafından üretim sürecinin bir parçası olarak kullanılan rasyonalite merkezli tutumun toplumsal boyutta da kullanılabileceği, toplumsal konularda da mühendislik yapılabileceğine dair yaklaşımdır ve temeli mühendislerin modernleşme projesinde oynadıkları aktif role dayanmaktadır.⁴⁶

1.2.19. *Melezlenme*: “Birbirinden etkilenme, öğrenme, karşılıklı bağımlılığı dile getirdiği ölçüde de bir arada yaşayabilmenin koşulu ve sonucu”dur. Göle kavramı, Türk modernleşmesinde Cumhuriyet'in yansımalarının toplumun orta ve kentli kesimine nüfuz etmesiyle muhafazakarlık ve milliyetçiliğin, Müslümanların ise modernlik ve laiklikle etkileşimlerinin bir sonucu olarak yeni yeni formlar kazanmasını, melez yapılar oluşturduklarını vurgulamak için kullanmakta, oluşan yapıları “melez desenler” olarak nitelendirmektedir.⁴⁷

⁴³ Nilüfer Göle, “80 Sonrası Politik Kültür: Yükselen Değerler”, *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*, (İstanbul: Metis Yayınları, 2021), 43-56, 51.

⁴⁴ Nilüfer Göle, “Seküler Modernliğin Sorgulanışı”, *Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar* içinde, (çev.) Erkan Ünal, (İstanbul: Metis Yayınları, 2017), 27-42, 30.

⁴⁵ Göle, “Yeni Sosyal Hareketler ve İslamcılık”, 31.

⁴⁶ Göle, *Mühendisler ve İdeoloji: Öncü Devrimcilerden Yenilikçi Seçkinlere*, 9.

⁴⁷ Göle, *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*, 20-21.

1.3. Kuramsal Çerçeve Türk Modernleşmesi

Mardin, Türk modernleşmesi analizlerinde Weber’i takip ederek yorumlayıcı, anlayıcı sosyoloji geleneğine, sosyal yapıdan ziyade sosyal ilişkilere odaklanmıştır.⁴⁸ O, Türk modernleşmesi kurgusunda detaylı sosyo-kültürel, ekonomik analizler üzerinde durmakta, sosyal dokunun ön plana çıktığı bir yapıyla karşılaşılmaktadır. Böylece söz konusu deneyimin ayaklarının bastığı zemin tasvir edilerek panoramik bir yaklaşım geliştirilmiştir. Bu yaklaşım siyaset, tarih, ekonomi, sosyal tarih okumaları da dahil olmak üzere pek çok farklı alanda bilgi birikimini ve süreç takibini zorunlu kılmaktadır. Bu noktada söz konusu yaklaşımının pek çok zorluğu barındırdığı söylenebilir.

Mardin’in Türk modernleşmesi kurgusu, Osmanlı’yı ve modernleşmeyi anlamsız gibi görünen arka plandaki çerçevesi içine oturtarak anlama ve anlamlandırma çabasını içermektedir. Bu, toplumu kendi iç dinamikleri çerçevesinde çözümleme girişimidir. Mardin, “yapı (Strüktür)”dan ziyade ilişkiler üzerinden yaptığı okumayla derinlemesine ve hacimli bir veriye ulaşma imkânı elde etmiş, kültürün bireyleri biçimlendirmesine yoğunlaşmıştır.⁴⁹ Bu tutumuyla Mardin, aynı zamanda devletçi ve anti-devletçi Türkiye analizlerine de eleştiri getirmekte, devleti merkez alan yaklaşıma alternatif bir bakış açısı sunmaktadır. 1970’lerden itibaren başladığı kültüralist süreç okumasıyla Mardin, modernleşme yaklaşımında yeni bir paradigmaya öncülük etmiştir.⁵⁰ Ayrıca o, 1950’lerde ortaya çıkararak 1980’lerde yaygın olarak kullanılan “tarih-

⁴⁸ Bayramoğlu, “Şerif Mardin’le Din ve Devlet Sosyolojisi Konusunda Söyleşi”, 151.

⁴⁹ Bayramoğlu, “Şerif Mardin’le Din ve Devlet Sosyolojisi Konusunda Söyleşi”, 151-152.

⁵⁰ E. Fuat Keyman, “Şerif Mardin’i Okumak: Modernleşme, Yorumbilimsel Yaklaşım ve Türkiye”, (der. Ahmet Öncü-Orhan Tekelioğlu), *Şerif Mardin’e Armağan*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 37-63, 39-40, 50.

sel sosyoloji”ye⁵¹ Türk modernleşme analizinde sıkça başvurmuştur.⁵² Göle’nin modernleşme kurgusunda da bu durum karşımıza çıkmaktadır.⁵³ Yapıdan ziyade ilişkilere odaklanan Türk modernleşme kurgusuyla da Göle, Mardin’le benzeşmektedir. O, İslam’la modernlik arasındaki etkileşim formlarına, birbirlerini dönüştürme biçimlerine odaklanmakta ve bunun için hem İslam’ın hem de modernliğin sürekli değişim halinde olan karakterini vurgulamaktadır.⁵⁴ Mardin, Göle’nin bu yaklaşımını modern Türkiye’de din sorunsalının irdelenmesinde değişimin sürekliliği, çok boyutlu yapısı ve çelişkileri de barındırdığının dikkate alınmasının gerekliliğine değinerek eleştirmektedir. O, bu sürekli devinim durumunda Göle’nin temel söylemlerinden olan “melez” yapıların varlığından söz edilemeyeceğini belirtmektedir. Mardin bunun yerine din, milliyetçilik ve modernite ilişkisinde din adamlarının çalışmalarının kendini fark ettirmeden, yani görünmeyen kolejler (invisible college) şeklinde oluşturduğu etkiye dair birikim üzerinde durulmasını önermektedir.⁵⁵ Mardin, İslam’ın melezliği söyleminin modern Türkiye’de din sorunsalı için açıklayıcı bir söylem olmadığını ileri sürerek eleştirmekte ve hedefinde de Nilüfer Göle’nin bulunduğu izlenimini vermektedir.

Mardin, Türkiye’de din olgusunun karmaşık yapısı nedeniyle tam olarak açıklanamayacağını, yapmak istediğinin ise Türkiye’de sosyal süreçlerin din üzerindeki etkisini ortaya koyma çabası olduğuna işaret etmektedir.⁵⁶ O, modernleşme analizinde çatışma eksenli bir yaklaşım-

⁵¹ Elisabeth Özdalga, “Bir Tasavvur ve Uсталık Olarak Tarihsel Sosyoloji”, *Tarihsel Sosyoloji* içinde, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2016), 9-63, 23.

⁵² Şerif Mardin, “Sosyolojiden Tarihe Bakmak”, (söyleşi: Burcu Toksabay), *Tarihsel Sosyoloji* içinde, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2016), 215-232.

⁵³ Göle, *Mahrem’in Göçü*, 19.

⁵⁴ Göle, “Fotoğraf Kareleri İçinde İslami Modernlikler”, 155.

⁵⁵ Mardin, “19. ve 20. Yüzyıllarda Osmanlı’da ve Türkiye’de İslam”, 102-103.

⁵⁶ Şerif Mardin, “Modern Türkiye’de Din ve Siyaset”, *Türkiye’de Din ve Siyaset: Ma-*

dan uzak durmuş, modernleşme-din ilişkisinin irdelenmesinde çatışmanın bir parametre olarak değerlendirilemeyeceğini belirtmiştir.⁵⁷ Bu noktada Mardin'den farklı olarak Göle, Marksist yaklaşımın etkisi altında kalmıştır. Özellikle çatışma olgusunun toplumdaki değişim ve dönüşümde motor rolüne sahip olduğu kanaatinde dir.⁵⁸ Göle'nin Osmanlı'da, Yeni Osmanlı ve Jön Türk hareketinin eski yönetimle çatışması sonucunda toplumsal yenilerin ortaya çıktığını dile getirmesi bu yaklaşımın bir yansıması olarak okunabilir. Oysa Mardin, bir çatışmadan ziyade Osmanlı mirasının görmezden gelindiğini vurgulamaktadır.⁵⁹ Göle, çağdaş bir sosyal hareket olarak nitelendirdiği İslamcılığı da çatışma eksenli olarak ele almakta, İslamcı hareketleri, içerdiği söylem ve değerlerle din ve siyasetin kesiştiği noktada görünür hale gelen bir çatışma alanı olarak tasvir etmektedir.⁶⁰

Mardin'in Türk tarihine ve aracı teorik arayışlara ilgisi 1950'lerin başlarında belirginleşmiştir. O, Türk modernleşme sürecini tasvirinde ana parametre olarak ilk yıllarda "sivil toplum" olgusuna odaklanmış sonrasında "merkez-çevre", son olarak ise "din" merkezli bir yaklaşım sergilemiştir.⁶¹ Mardin, "merkez-çevre" söylemi üzerinden yaptığı Türk modernleşmesi okuması sonucunda, merkezin çevreyi denetleyebilme çabasını içeren bir hikâyeye ulaşmıştır.⁶² Göle'nin Türk modernleşmesi

kaleler 3, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1993), 114-145, 116.

⁵⁷ Şerif Mardin, "Türkiye'de Dinî Sembollerin Dönüşümü Üzerine Bir Not", *Türkiye, İslam ve Sekülerizm: Makaleler* 5, (çev.) Elçin Gen-Murat Bozluolcay, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 194-212, 198.

⁵⁸ Göle, *Mahrem'in Göçü*, 51, 28.

⁵⁹ Göle, *Mühendisler ve İdeoloji: Öncü Devrimcilerden Yenilikçi Seçkinlere*, 96-97.

⁶⁰ Göle, *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*, 35.

⁶¹ Necmettin Doğan, "Şerif Mardin, Türk Sosyolojisi ve Sosyolojik Teori", *Şerif Mardin Okumaları*, (ed.) Taşkın Takış, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2013), 19-41, 24; Çaylak, "Entelektüel Tarihçi Şerif Mardin'in Osmanlı Toplumu Çözümlemesi", 223.

⁶² Mardin, "Şerif Mardin ile Merkez-Çevre Analizi üzerine", 237-238.

okuması ise “Batı-dışı modernlik” kavramına dayanmaktadır. O, Türk modernleşme deneyimini bazı İslam ülkeleri ve Avrupa modernitesi ile karşılaştırmakta, bu kavramı ürettiği diğer kavramlarla desteklemektedir.

Mardin ve Göle, Türk modernleşmesi kurgularında ön plana çıkan boyutlar için birtakım nitelendirmelerde bulunmaktadır: Mardin’e göre Türk modernleşme süreci ulus-devleti, toplum tasarımı ve “ulus-devlet” kavramsallaştırmasını içeren ütopyacı ve devrimci niteliği ağır basan bir “modernite projesi”dir. Bu bağlamda süreç, olması gerekenle olanın birlikteliğinin sonucu olarak sıkıntı, çelişki ve belirsizlikleri içermektedir.⁶³ Mardin bu projenin, modern Türkiye’nin kuruluşunda Osmanlı ile ortaya çıkan yeni yapının devamlılık ve kırılma niteliğini eş zamanlı olarak içerdiğini belirtmektedir.⁶⁴

Göle de Türk modernleşmesini temel yapısı itibarıyla bir tür “medeniyet projesi” olarak nitelendirmektedir. Ona göre bu proje, farklılıkları ve çoğulculuğu ihtiva etmemiş, yerel ve geleneksel yapıya özgü sosyo-kültürel dokuyu ve değerleri dışlayan bir karakterde varlık bulmuştur. Yerele ve geleneksele ait bütünün ayrılmaz bir parçası olan İslam, bu projenin dışında kalmıştır. Bunun sebebi ise Türk modernizminin “devlet” merkezli bir yapıya sahip olması ve birey, sivil toplum veya piyasa değerlerine ait alanları içermemesidir.⁶⁵ Aynı zamanda Göle, Türk modernleşmesinin Batı etkisinde gerçekleşen karakterini ifade etmek üzere “iradeci modernleşme” şeklinde nitelendirmektedir. Çünkü bu deneyim geçmişin radikal bir şekilde inkarını, geleneksellikten arınma çabasını ve

⁶³ Keyman, “Şerif Mardin’i Okumak: Modernleşme, Yorumbilimsel Yaklaşım ve Türkiye”, 46.

⁶⁴ Şerif Mardin, “Türkiye’de Din ve Laiklik”, *Türkiye’de Din ve Siyaset: Makaleler 3*, (İstanbul: İletişim Yayınları), 1993, 37-80, 65.

⁶⁵ Göle, *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*, 171.

dolayısıyla geçmiş ve gelenekten kopuşu içermektedir.⁶⁶ Bu boyutuyla Göle, söz konusu süreci tasvir etmek amacıyla “geleneksizleştirme” nitelendirmesini de kullanmakta ve bunun sebebi olarak “geçmişin radikal reddi” üzerinden “yenilik” arayışına işaret etmektedir.⁶⁷

2. Şerif Mardin ve Nilüfer Göle’de Türk Modernleşme Kurgusu

Mardin Türk modernleşmesini; “Modern Türkiye’nin tarihi, ne Cumhuriyetçilik ve Saltanat arasında bir çatışmanın ne de İslam ve sekülerizmle çerçevelenen bir kavganın tarihidir. Modern Türkiye’nin tarihi, birbiri içine nüfuz eden ve yakınlıkları içinde dönüştürülen “geleneksel” güçlerle modernlik arasında, karmaşık, çok katmanlı bir karşılaşmadır. Modern Türkiye’nin tarihi, aynı zamanda, bu güçlerin buluştuğu ve değiştiği yeni alanların yaratılışının öyküsüdür”⁶⁸ biçiminde tasvir etmektedir. Mardin’in Türk modernleşme kurgusu, anlayıcı, yorumlayıcı yaklaşım çerçevesinde çok boyutlu ve derinlemesine verilere ve öncelikle “merkez-çevre” kavramsallaştırmasına dayanmaktadır. Nilüfer Göle ise Türk modernleşme kurgusunu literatüre kazandırdığı “Batı-dışı modernleşme” kavramıyla temellendirmektedir.

2.1. “Merkez-Çevre” Bağlamında Türk Modernleşmesi

Şerif Mardin’in Türk modernleşmesi denklemi, “merkez-çevre” biçiminde temelde iki sınıflı toplum yapısına dayanmaktadır. Ona göre bu yapı hem Osmanlı’da hem de sonrasındaki süreçte varlığını korumuştur⁶⁹ ve bu ikili yapının temelleri Osmanlı’nın yönetim sistemine dayanmaktadır. Osmanlı’da sürekli genişleyen toprakların ve eklemlenen

⁶⁶ Göle, *İç İç Girişler: Avrupa ve İslam*, 98, 171.

⁶⁷ Göle, “Batı-Dışı Modernlik: Kavram Üzerine”, 195.

⁶⁸ Mardin, “Operasyonel Kodlarda Süreklilik, Kırılma ve Yeniden İnşa: Dün ve Bugün Türk İslami İstisnacılığı”, 198.

⁶⁹ Mardin, *Din ve İdeoloji*, 144.

nüfusların idaresi “gevşek bağlar” a dayanan bir uzlaşma zemininde gerçekleşmektedir. Bu gevşek bağlar, merkez-çevre kopukluğunu ve iki farklı sosyo-kültürel yapıyı beraberinde getirmiştir.⁷⁰

Mardin’e göre, 19. yüzyıl ortalarından itibaren iletişim ve haberleşme, telgrafın Anadolu’da yaygınlaşması, askerî alanda yapılan reformlar;⁷¹ özellikle geleneksel eğitim sistemine son verilmesi,⁷² askerî reformlar; rasyonelleşen, süresi uzayan ve ihtisaslaşan eğitim sistemi ve öğrenci alımının halk tabakalarına da açılması⁷³ vergiler, askerlik hizmeti, tescil kurallarının getirilmesi, yolların inşa edilmesi, kurullar üzerinden adaletin tesisi, toprak tescili gibi uygulamalar;⁷⁴ “merkez” in çevreye nüfuz etmesini sağlayan iletişim kanalı işlevi görmüştür.

Göle de Osmanlı’da merkez-çevre şeklindeki ikili yapıya, bunlar arasındaki kopukluğa ve bu durumun “çevre” nin modernleşme sürecine dahil olmasını zorlaştırdığını vurgulamaktadır.⁷⁵ O, “İslamcılık” ı Türk modernleşmesinin bir parçası olarak nitelendirmekte, “İslamcılık” ın ortaya çıkışıyla ilintilendirdiği “başörtüsü” nün kamusal alandaki görünür-lüğünü ise “merkez-çevre” söylemi üzerinden anlamlandırmaktadır. Mardin gibi o da, kavramın kaynağı olarak Shils’i referans göstermektedir. Ona göre İslam’ın sosyal yapıda “çevre” den “merkez” e taşınması; coğrafi boyutta kentlere taşınmasını, kültürel boyutta ise “merkez” e hareket ederek modern değerler ve sembollerin üretiminde aktif rol alma-

⁷⁰ Mardin, “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”, 39.

⁷¹ Mardin, “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”, 65.

⁷² Mardin, *Din ve İdeoloji*, 134-135.

⁷³ Şerif Mardin, “Atatürk, Bürokrasi ve ‘Rasyonellik’”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset: Makaleler* 1, (der.) Mümtaz’er Türköne-Tuncay Önder, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), 248-259, 253.

⁷⁴ Mardin, “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”, 52.

⁷⁵ Akt. Göle, *Mühendisler ve İdeoloji: Öncü Devrimcilerden Yenilikçi Seçkinlere*, 11.

sını içermektedir.⁷⁶

2.2. “Yeninin İçindeki Eski” ve “Melez Desenler” Bağlamında Türk Modernleşmesi

Mardin’in Türk modernleşme deneyimine dair tespitlerinden biri, Osmanlı’nın devamı niteliğinde pek çok unsuru içermesidir. O, Osmanlı’dan kalma temellere sahip bir Cumhuriyet Türkiye’si kurgusunu ön plana çıkarmakta, bu durum için “yeninin içindeki eski” ifadesini kullanmaktadır.⁷⁷ Göle de benzer şekilde ortaya koyduğu kurguda çok partili sisteme geçişi bir milad olarak nitelendirerek yeni ile eski olanın iç içe geçmişliğine değinmektedir. O, İslamcı seçkin ve aktörler olarak mühendisler, kadınlar ve aydınlar olmak üzere üç gruptan bahsetmektedir. Ona göre bu grupların en belirgin profil özellikleri bu iç içe geçmişlik durumudur. Buna göre söz konusu aktörlerin profillerinde, Osmanlı’yla başlayan laik eğitimin, sonraki süreçte belirginleşen şehirleşmenin ve İslamcılığın etkileri görülmektedir ve bu etkilerin toplamı ise melez yapılar şeklinde karşımıza çıkmaktadırlar. Bunlar kendilerini, modern ve Batıcı seçkinlerle çatışma ilişkisi çerçevesinde konumlandırmaktadırlar.⁷⁸ Göle, “melezlenme” söylemiyle eğitimden medyaya, modayı da içeren tüketim kalıplarından ekonomiye kadar sosyal hayatın birçok alanına İslami kesimin eklemlenmesine ve bunun bir sonucu olarak “öteki” ile etkileşimin ve melez yapıların meydana geldiğine işaret etmektedir.⁷⁹ Göle’ye göre bu anlamda İslamcılık, Türk modernleşmesinin içerdiği gelenek-modernlik, din-laiklik, din-cemaat yapıları arasındaki iletişim-

⁷⁶ Göle, *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*, 126.

⁷⁷ Mardin, *Din ve İdeoloji*, 141.

⁷⁸ Nilüfer Göle, “Müslüman Karşı Seçkinlerin Oluşumu”, *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*, (İstanbul: Metis Yayınları, 2021), 111-128, 127.

⁷⁹ Mücahit Bilici, ‘İslam’ın Bronzlaşan Yüzü: Caprice Hotel Örnek Olayı’, *İslam’ın Yeni Kamusal Yüzleri*, (İstanbul: Metis Yayınları, 2000), 216-236, 216, 236.

sizliğin sonunu ifade etmektedir.⁸⁰ Bu çerçevede Göle, “tatilin İslamileştirilmesi” söyleminin bir yansıması olarak “Caprice Otel”, tesettür ve modanın etkileşiminin kamusal görünürlüğü olarak ise “Tekbir Giyim” örneği üzerinde durmaktadır.⁸¹ Bu bağlamda Göle, Türk modernleşmesi sürecinde modernlikle gelenek arasındaki gerilimin bir yansıması olarak 1984’te önemli gündem konularından olan “başörtüsü” tartışmalarına işaret etmektedir. Yaşanan süreç Göle tarafından, modernlikle İslam’ın etkileşiminin bir sonucu olarak ortaya çıkan, kullanım biçimi ve kumaşıyla farklılığı ortaya konulan, kamusal alanda görünürlük kazanan İslamcı başörtü biçimiyle geleneksel yapının devamı niteliğinde olan ve kamusal alanda görünürlüğü sınırlı nitelikte olan başörtüsü arasındaki farklılığı merkeze alan bir yaklaşımla okunmaktadır.⁸² O, başörtüsünün modern olanın etkisiyle Anadolu’ya özgü karakterinden uzaklaştığını, kadının İslamcı kimliğiyle kamusal alanda görünürlük kazandığını belirtmektedir. Artık bu yeni melez örtünme biçimi, modernliğin başat etkisinin görüldüğü kentlerde, üniversitelerde hatta Meclis’te varlık gösteren, geleneksel imajından farklılaşan bir kadını temsil etmektedir.⁸³

Mardin, Türk modernleşmesi sürecinde takip edilen yöntemde de Osmanlı’nın mirasının yansımalarıyla karşılaşıldığına, Osmanlı’nın tipik özelliklerinden uzaklaşamadığına işaret etmekte, bu durumu “daha önce görülmüş” olarak nitelendirmektedir. Ona göre, Kemalistlerin yasalar yoluyla Patrimonyal bir biçimde toplumsal bütünleşmeyi sağlama girişi Osmanlı yönetim geleneğine özgü bir unsurdur.⁸⁴ Aynı zamanda

⁸⁰ Nilüfer Göle, “Müslüman Karşı Seçkinlerin Oluşumu”, 123.

⁸¹ Bilici, ‘İslam’ın Bronzlaşan Yüzü: Caprice Hotel Örnek Olayı’, 216-236.

⁸² Göle, *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*, 17.

⁸³ Nilüfer Göle, “İstanbul’un İntikamı”, *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*, (İstanbul: Metis Yayınları, 2021), 144-150, 149.

⁸⁴ Mardin, “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”, 63.

her iki düşünür de Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla monarşik yapıdan uzaklaşıldığını ancak gerçekleşen reformların, geleneksel devlet yapısındaki toplumsal ve siyasi reformların yetiştirdiği seçkinler eliyle yapıldığını belirtmekte, söz konusu yapının hem bir kırılmayı hem de sürekliliği eş zamanlı olarak barındırdığına işaret etmektedirler. Göle, bu konuda çatışma eksenli bir yaklaşım geliştirmiş, Osmanlı'da Yeni Osmanlı ve Jön Türk hareketinin eski yönetimle çatışmasının bir sonucu olarak toplumsal yenilerin ortaya çıktığını dile getirmektedir. Oysa Mardin'e göre, bir çatışmadan ziyade Osmanlı mirasının görmezden gelinmesi söz konusudur.⁸⁵

2.3. “Ulus-Devlet” Çatısı Altında Bütünleşme ve Homojenleşme Bağlamında Türk Modernleşmesi

Mardin'e göre, gayrimüslimlerin, Müslümanların ulus-devlet bünyesinde bütünleştirilmelerini ve oluşan birliğin siyasal sisteme katılımın sağlaması 19. yüzyılda Osmanlı'nın modernleşme sürecinin temel sorunlarıdır. Ona göre Müslüman halkın ulus devletle bütünleşmesi en az gayrimüslim nüfusun bütünleşmesi kadar zorluklar barındırmıştır. Özellikle Tanzimat, ekonomi ve yönetim alanındaki reformlar söz konusu bütünleşmenin temeli olmuştur.⁸⁶

Göle, Türk modernleşme deneyimini Osmanlı'dan itibaren 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan 1923'teyse en etkin dönemini yaşayan bir tür sekülerleşme süreci olarak nitelendirmektedir. Bu süreç, farklı etnisite ve dinî kimliklerin bir arada bulunduğu Osmanlı'da toplumun ulus-devlet çatısı altında tektipleştirilmesi ve homojenleştirilmesini içermektedir. Ancak o dönemdeki bu çaba “din” eksenli toplumsal ko-

⁸⁵ Göle, Mühendisler ve İdeoloji: Öncü Devrimcilerden Yenilikçi Seçkinlere, 96-97.

⁸⁶ Mardin, “Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”, 47-48.

pukluğu ortaya çıkarmıştır. Dinî ile seküler olan arasındaki sınırlar zamanla daha geçirgen hale gelmiştir.⁸⁷ Şöyle ki, 1923'ten 1950 yılına kadar olan dönemde sürecin karakterini belirleyen unsurlardan biri laiklik ideolojisidir. Bu ideolojinin gölgesinde, kamusal alandaki dinî görünürlükler ve pratiklere dair unsurların bertaraf edildiği görülmektedir. Bu süreç, Batılılaşma projesi çerçevesinde yukarıdan aşağıya doğru yani yönetici seçkinlerden halk kesimine doğru uygulanan bir karaktere sahip olmuştur.⁸⁸ Göle'ye göre bu tutum, din merkezli olarak belirginleşen "İslamcı" ve "sekülerist" kesim olmak üzere ikili bir toplumsal yapı ortaya çıkarmıştır. Buna göre 1960'lardaki şehirleşmeyle başlayan, yüksek öğrenime katılım, piyasaya eklenme şeklinde devam eden süreçte daha çok inançlı karakteriyle nitelenen alt ve orta kesimde yukarıya doğru bir toplumsal hareket yaşamıştır. Özellikle 1980'den itibaren etkili olan liberal yaklaşımlar da belirleyici rol oynamıştır. AKP'nin iktidarıyla ise iki kesim ve yaklaşım arasındaki duvarların geçirgenlik düzeyleri artmaya devam etmiştir. Öyle ki artık, İslami, sol ve liberal kesimin önemli temsilcileri ortak platformlarda bir araya gelerek tartışma, hem birbirlerine hem de kendi kamusal alanlarına üzerinde durulan fikirleri aktarma imkanı elde etmişlerdir. Göle, kutuplaşmaların bir kenara bırakılarak söz konusu iletişimin, birlikteliklerin sürekliliğinin demokrasinin gelişimini dolayısıyla bütünleşmeyi olumlu yönde etkileyeceğini öngörmektedir.⁸⁹

⁸⁷ Nilüfer Göle, "Seküler-Dinsel Sınırlar: Benlik, Devlet ve Kamusal Alan", *Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar*, (çev. Erkan Ünal), (İstanbul: Metis Yayınları, 2017), 11-25, 14-16.

⁸⁸ Göle, *İç İç Girişler: Avrupa ve İslam*, 114.

⁸⁹ Nilüfer Göle, "Avrupa'nın İslam'la İmtihanı: Hangisi Gelecek?", *Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar*, (çev. Erkan Ünal), (İstanbul: Metis Yayınları, 2017), 135-155, 147-149.

2.4. Tepeden İnmece Modernleşme

Mardin'e göre, Cumhuriyetçi modernleşme çabaları tepeden inmece bir karaktere sahip olmuştur. O, bunun Osmanlı yönetim sisteminin özelliklerinden biri olduğunu vurgulamakta ve bunu "daha önce görmüşlük" şeklinde nitelendirmektedir.⁹⁰ Mardin'e göre, modernleşme sürecinin siyasi boyutunu ifade eden demokratikleşmenin temeli; sivil toplumun eksikliğinden kaynaklanan boşluk, tarihsel temellerinden yoksun şekilde Batı "kamuoyu"nun gelişmesi ve yapısı itibariyle ise İslamiyet'e dayanmasıdır.⁹¹ O, bu sürecin en belirgin somut adımlarının atıldığı Tanzimat reformlarının "Pozitivist toplum mühendisliği" yaklaşımına dayandığını belirtmektedir.⁹² Türk modernleşme sürecinin karakteri için kullanılan benzer bir nitelendirme Göle'de de görülmektedir. O da modernleşme deneyiminin, Batı'nın aksine Türk toplumunun kendi iç dinamikleri ve sahip olduğu şartların bir sonucu olmadığını, bir tür hazır şablona yerleştirme yani toplumsal mühendislik işleminin sonucu olduğuna işaret etmektedir. Çünkü Türk modernleşmesinin aktörlerinden olan mühendisler ve benimsemiş oldukları "mühendislik ideolojisi", pozitif düşünce ekseninde üretime odaklanan, madde ve dünya için öngörülen dizayn etme girişiminin toplumsal alana aktarılma çabasını ifade etmektedir.⁹³ Ona göre laiklik ideolojisi kapsamındaki uygulamalar "tepeden inmece" bir karakterde gerçekleşmiş, yönetici seçkinlerden halk kesimine doğru bir uygulama stratejisi benimsenmiştir. Özellikle 1950

⁹⁰ Mardin, "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", 63.

⁹¹ Şerif Mardin, "Sivil Toplum", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset: Makaleler 1*, (der.) Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), 9-19, 18.

⁹² Mardin, "Operasyonel Kodlarda Süreklilik, Kırılma ve Yeniden İnşa: Dün ve Bugün Türk İslamî İstisnacılığı", 179.

⁹³ Göle, *Mühendisler ve İdeoloji: Öncü Devrimcilerden Yenilikçi Seçkinlere*, 9.

öncesi dönem bu başat yapısıyla ön plana çıkmaktadır.⁹⁴

2.5. “Modernite Projesi” ve “Medeniyet Değişirme” Bağlamında Türk Modernleşmesi

Mardin, Türk modernleşme sürecini kendi iç dinamikleri çerçevesinde doğrusal bir süreç olarak kurgulama girişiminde bulunmuştur. Buna göre Osmanlı'nın padişahlığa dayanan “monarşi” rejimi şahıslardan ziyade yasalara bağlılığın esas olduğu “cumhuriyet” rejimine; Osmanlı'daki etnik, dinî, yöresel sosyo-kültürel birimler şeklindeki parçalı yapıdan “Türk” kimliği etrafında toplanmaya; Osmanlı'nın seçkinlerin elinde bulunan devlet idaresinden halkın iradesine dayanan devlet iradesine; Osmanlı'daki Ulema'(din adamları)nın idari yapıdaki ve halk önderliğindeki rolü sona erdirilerek Batı medeniyeti ve pozitif bilimin rehberliğine; Osmanlı'daki merkezi idarenin ekonomik yapı üzerindeki hakimiyet zaafından, yabancılar ve şahsî girişimlere dayalı ekonomik yapıdan devletin ana aktör olduğu ekonomiye; Osmanlı idare geleneğinde esas olan “toplumsal dengenin temini ve devamlılığı”na dayanan durağan toplum yapısı hedefinden gelişme ve ilerleme ekseninde değişimin esas olduğu toplum yapısına, “milliyet” söylemindeki dini eksenden milli eksene evrilmeyi içermektedir.⁹⁵ Mardin'e göre genel çerçevesiyle Türk modernleşmesi; otoritenin kişilerden kural ve yasalara, evreni anlamlandırmada referans değerinin “din”den “pozitif bilim”e, “avam-havas” biçimindeki toplumsal sınıflamadan “halk”a, toplumun “ümme” niteliğinden “ulus”a dönüşme sürecini ifade etmektedir.⁹⁶ Benimsenen

⁹⁴ Göle, *İç İçe Girişler: Avrupa ve İslam*, 114.

⁹⁵ Şerif Mardin, “Atatürkçülüğün Kökenleri”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset: Makaleler 1*, (der.) Mümtaz’er Türköne-Tuncay Önder, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), 181-188, 182-184; Mardin, “Tanzimat’tan Sonra Aşırı Batılılaşma”, 28-29.

⁹⁶ Şerif Mardin, “Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset: Makaleler 1*, (der.) Mümtaz’er Türköne-Tuncay Önder, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), 204-241; 206-207.

bu ideoloji temelli yaklaşım, Osmanlı'dan sonra da devam eden toplumun sosyo-kültürel, etnik ve dinî karakterinin yok sayılması veya geçmişe ait unsurlar olarak nitelendirilmesini beraberinde getirmiştir. Bu ötekileştirme ise, “merkez”in toplumda ihdas etmeye çalıştığı “eşitleyici” hedefinin gerçekleştirilmesinin önündeki en büyük engellerden biri olmuştur.⁹⁷

Mardin, “modernite projesi” olarak nitelendirdiği modern Türkiye'nin kuruluşunda Osmanlı'yla ortaya çıkan yeni yapının kendi içinde devamlılık ve kırılma niteliğini eş zamanlı olarak içerdiğine vurgu yapmaktadır.⁹⁸ Göle de, bu noktaya işaret ederek söz konusu süreci kültürel yapı, yaşam biçimi ve cinsiyet kimliklerinin siyasi otorite eliyle Batılılaştırılmasını içeren radikal bir kültürel kayma olarak nitelendirmektedir. Ona göre bu süreç, siyasi odaklı ve ulus-devletleşmeyle özdeşleştirilebilecek sığ bir değişimden ziyade, bireylerin gündelik hayatlarını, değer algılarını ve tutumlarını, yaşam biçimlerini derinden etkileyen bir dönüşümdür⁹⁹ ve bu nedenle Türk modernleşme deneyimi bir tür “medeniyet değiştirme” sürecidir. Öyle ki Göle sürecin, Osmanlı'dan ve İslamiyet'ten vazgeçiş, kendini ve geçmişini unutturma çabasını içermesini bu tespitine referans olarak göstermektedir.¹⁰⁰ O bu süreci, “geçmişin radikal reddi” üzerinden “yenilik” arayışını içermesi nedeniyle “geleneksizleştirme” olarak nitelendirmektedir.¹⁰¹

⁹⁷ Keyman, “Şerif Mardin'i Okumak: Modernleşme, Yorumbilimsel Yaklaşım ve Türkiye”, 52; Mardin, “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”, 64-65.

⁹⁸ Mardin, “Türkiye’de Din ve Laiklik”, 65.

⁹⁹ Nilüfer Göle, “Eğitici Laiklik ve Yaşam Biçimleri”, *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*, (İstanbul: Metis Yayınları, 2021), 70-99, 75.

¹⁰⁰ Göle, *Mahrem'in Göçü*, 97-98.

¹⁰¹ Göle, “Batı-Dışı Modernlik: Kavram Üzerine”, 195.

2.6. Sosyal Hareketler Kuramı, İslamcılık ve Din Bağlamında Türk Modernleşmesi

Göle, sosyal hareketler nitelendirmesi kapsamında bir İslamcılık okuması yapmakta, İslamcılık üzerinden de bir modernite-din yaklaşımı geliştirmektedir.¹⁰² O, İslamcı hareketleri modernleşmeye tepkinin bir yansıması olarak okumak yerine modernleşme sürecinin bir sonucu, ürünü olarak okumayı önermektedir. Bu çerçevede İslamcı hareketlerin dinamikleri olarak, modernleşme sürecinin ortaya çıkardığı yeni aktörlerle, kentle uyumlu hale gelen ve bu süreçte yükselen toplumsal sınıflara işaret etmektedir. Bunlar eğitim vasıtasıyla yükselmişler, modern mekanlarda görünürlük kazanmışlar, sundukları normatif değerlerle toplumsal değişimde aktif rol almışlardır.¹⁰³ O, aynı zamanda bu hareketin ortaya çıkmasıyla, “medeniyet”, “ilerleme”, “modernleşme”, “çağdaşlaşma” gibi din karşıtlığı üzerinden yapılan kavramsallaştırmaların sorgulama sürecinin hızlandığını vurgulamaktadır.¹⁰⁴

Göle, “İslamcılık” ve “İslamcı hareketler” ibarelerini birbirinin yerine kullanmaktadır.¹⁰⁵ Ona göre “Müslüman” ve “İslamcı” aynı şey değildir, birinci dini kimliğin karşılığı iken, ikinci ise siyasi bilinç, mesleki aidiyet ve toplumsal aktörlüğü ifade etmektedir.¹⁰⁶ Göle, İslamcılığı çatışma eksenli olarak analiz etmekte, çağdaş bir sosyal hareket olarak nitelendirmekte ve bu yaklaşımın katkılarını “sosyal hareketler yaklaşımı İslamcı hareketlerin güncel boyutlarına, dolayısıyla oturmamış, di-

¹⁰² Göle, “Yeni Sosyal Hareketler ve İslamcılık”, 24.

¹⁰³ Nilüfer Göle, “80 Sonrası Politik Kültür: Yükselen Değerler”, 50-51; Göle, “Batı Dışı Modernlik: Kavram Üzerine”, 197; Göle, *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*, 172.

¹⁰⁴ Umut Azak, “İslami Radyolar ve Türbanlı Spikerler”, *İslam'ın Yeni Kamusal Yüzleri*, (İstanbul: Metis Yayınları, 2000), 92-109, 95.

¹⁰⁵ Göle, “Eğitici Laiklik ve Yaşam Biçimleri”, 79.

¹⁰⁶ Göle, “Müslüman Karşı Seçkinlerin Oluşumu”, 111.

namik ve değişim içindeki karakterine işaret etmektedir. Müslüman kimliğin yeniden tanımlanma ve kolektif olarak talep edilme yollarını teşhis etmeye; din ve geleneğin, laik ve modernleşme yanlısı seçkinlerin kültürel programına karşı koyarak ve bu programla çatışarak nasıl yeniden benimsendiğini ve yorumlandığını görmeye yardım eder”¹⁰⁷ şeklinde dile getirmektedir. Ancak Göle’nin yaklaşımında İslamcı hareketlerin ortaya çıkışı bir tür “geri geliş” değil, bilakis, modernleşmenin ve modern olanla etkileşimin bir sonucudur.¹⁰⁸ Bu boyutuyla sosyal hareketler kavramı, İslamcı hareketlerin dinamik ve değişken yapısını incelemekte, dinle geleneğin laik ve modern unsurlarla çatışması neticesinde yorumlanarak değişim ve dönüşümün hem öznesi hem de nesnesi formunda yeniden sosyal yapının bir parçası haline gelişini ifade etmektedir.¹⁰⁹

Şerif Mardin ise Türk modernleşme deneyiminde çok partili hayata geçişle beraber başlayan İslami kesimin siyasi yapılaşma girişimlerinin “İslamcı” olarak nitelendirilemeyeceğini, bunların 1923’ten itibaren başat unsur olan laiklik perspektifini yumuşatma çabasından ibaret olduğunu belirtmektedir. Ona göre bu süreçte ortaya çıkan Millet Partisi (MP), Milli Selamet Partisi (MSP)’nin varlık sebebi İslamî bir felsefeden yoksun karakteriyle, Batı kültürünün Türkiye’deki hakimiyetine karşı bir reaksiyonun ötesine geçmemektedir. Çünkü bu oluşumlarda “İslamî nizam” eksenli bir yapılanma söz konusu değildir. Mardin’e göre bu yapılar, “çevre”ye özgü olarak nitelendirdiği “taşralı İslam”ın bir devamı olarak okunmalıdır.¹¹⁰ Göle ise bu oluşumların, ütopyadan ziyade İslam’ın altın çağı olarak nitelendirilen tarihsel gerçekliğe yapılan atıf ne-

¹⁰⁷ Akt. Göle, “Yeni Sosyal Hareketler ve İslamcılık”, 26.

¹⁰⁸ Göle, “Batı-Dışı Modernlik: Kavram Üzerine”, 197.

¹⁰⁹ Akt. Göle, “Yeni Sosyal Hareketler ve İslamcılık”, 26.

¹¹⁰ Şerif Mardin, “İslamcılık”, *Türkiye’de Din ve Siyaset: Makaleler 3*, (İstanbul: İletişim Yayınları), 1993, 11-36; 35.

deniyle devrimci siyasi oluşumlardan farklılaştığını vurgulamakta ve bu nedenle “İslamcı” söylemi kapsamında değerlendirmektedir.¹¹¹ Bu noktada Mardin ve Göle’nin farklı yaklaşımları benimsedikleri görülmektedir.

2.7. Dinin Yeniden Üretimi/Canlanması Bağlamında Türk Modernleşmesi

Hem Mardin hem de Göle’de “din” olgusu Türk modernleşme deneyiminin başat unsurlarındandır. Mardin, dinin hem modernleşme sürecinde hem de kültürü şekillendirmedeki etkin rolüne işaret etmek amacıyla “eylem aracı” nitelendirmesini kullanmaktadır. Ona göre, özellikle dinin görmezden gelindiği¹¹² “laik” politikalar sebebiyle toplumun daha çok “çevre” olarak nitelendirilen kesiminde oluşan değerler alanına dair boşluğun giderilmesinde din temel unsurlardan biridir. Bu anlamda din, Türk modernleşme deneyiminin içerdiği değer ve anlam arayışına cevap vererek muhtemel gerilim, karmaşa ve kimlik krizlerinin önüne geçmiştir. Mardin, dinin bu yansımalarını “batıl itikatların artışı” olarak nitelendiren düşünürleri şiddetle eleştirmektedir. O, çok partili döneme geçiş ve sonrasındaki süreçte ortaya çıkan toplumsal ve siyasal durumun arka planında, değer ve anlam arayışına cevap veren dinî örüntü formunun olduğuna işaret etmektedir.¹¹³

Mardin’e göre, Türk modernleşme sürecinde din ile Türkiye’nin kendine özgü sosyal, siyasi ve ekonomik vb. yapısı arasındaki ilişkinin ortaya çıkardığı biricik örüntü, Mardin’in ifadesiyle “dinin canlanması” veya “yeniden üretimi” biçiminde sonuç vermiştir. Ona göre bunu ger-

¹¹¹ Göle, “Yeni Sosyal Hareketler ve İslamcılık”, 29.

¹¹² Mardin, “Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”, 64.

¹¹³ Mardin, *Din ve İdeoloji*, 37-38.

çekleştiren somut yapı ise Said Nursî öncülüğündeki Nurculuk hareketidir. Mardin'in kurgusuna göre bu hareket; Cumhuriyetçi laik ideolojinin İslam'ın yerini tutabilecek bir dünya görüşü sunamaması, Osmanlı'daki yeni evrensel toplumsal iletişim biçiminin yansımaları,¹¹⁴ buna karşılık Nurculuğun, Türk modernleşmesinin belirgin olduğu bir dönemde İslamî bir benlik ve kimlik oluşumunu sağlayacak araçlar sunabilmesi, (Mardin, 2018e, 86)¹¹⁵ özellikle karmaşa dönemlerinde daha belirgin hale gelen İslam tarihi geleneğinin bir parçası olan karizmatik lider arayışının Said Nursî'yle son bulması, dinî lehçeyi hem bireysel hem de toplumsal boyutta canlandırması¹¹⁶ nedeniyle Türk modernleşmesi deneyiminde ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Ayrıca Mardin'in, Türkiye'de dinin yükselişiyle kitle iletişim araçlarının gelişmesi arasındaki ilişkilendirmeyi, bilim dünyasında sekülerleşme teorisinin dinin toplumda gerileyeceğine dair söylemlerin yüksek sesle ifade edildiği bir dönemde yapması da¹¹⁷ Mardin'in entelektüel boyutunu gözler önüne sermektedir.

Göle, Türk modernleşmesi analizinde İslam'la modernlik arasındaki etkileşim formlarına, birbirlerini dönüştürme biçimlerine odaklanmakta ve bunun için hem İslam'ın hem de modernliğin sürekli değişim halinde olan karakterine,¹¹⁸ özellikle 1980 sonrasında "İslamcılık"ın kendisine yarattığı özel alanlarda görünürlük kazanmasına işaret etmektedir. Bunlar İslami çizgideki romanlar, gazeteler, filmler, müzik yapıtları, içki satışının olmadığı ve namaz saatlerinin dikkate alındığı otel ve restoranlar, İslami kıyafet ve moda defileleri gibi tüketim biçimleri ola-

¹¹⁴ Şerif Mardin, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişme*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 48-51.

¹¹⁵ Mardin, "19. ve 20. Yüzyıllarda Osmanlı'da ve Türkiye'de İslam", 86.

¹¹⁶ Mardin, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişme*, 42, 359.

¹¹⁷ Mardin, "Modern Türkiye'de Din ve Siyaset", 115.

¹¹⁸ Göle, "Fotoğraf Kareleri İçinde İslami Modernlikler", 155.

rak kamusal alanda somutlaşmaktadır. Böylece her şeyin İslamî olanını üretme çabası ile karşılaşmıştır.¹¹⁹ Bu yapısıyla İslamcılık hareketi, Müslüman kimliğin modernlikle etkileşim biçiminde yeniden üretimini ifade etmektedir.¹²⁰

2.8. Demokratikleşme Süreci ve Sivil Toplum Olgusu Bağlamında Türk Modernleşmesi

Şerif Mardin, Türk modernleşme deneyiminde demokratikleşme sürecinin temel özelliklerinden biri olarak “sivil toplum” olgusunun eksikliğine işaret etmektedir.¹²¹ Göle’de bu durumun özellikle çok partili hayata geçiş öncesi dönemin bir özelliği olduğunu belirtmektedir. 1946 yılında Demokrat Parti’nin Türk siyasetine eklemlenmesi ve çok partili dönemin başlaması hem Mardin hem de Göle tarafından, Türk modernleşme deneyiminde demokratikleşme süreci için milat olarak nitelendirilmektedir. Sivil toplumun ortaya çıkması da bu sürece paralel bir karakter arz etmektedir. Göle, Demokrat Parti’nin varlığının, toplumun kamusal ve siyasal arenada kendini ifade edemeyen kesimi için bir fırsat alanı anlamına geldiğini ifade etmektedir.¹²² O, modernlik olgusunun özü gereği demokrasiyi içerdiğini ancak Türk modernleşme deneyiminde modernleşme ile demokratikleşmenin eş zamanlılığının söz edilemeyeceğini belirterek, yaşananları demokratikleşmenin arka planda bırakıldığı otoriter bir süreç olarak nitelendirmektedir. Göle’ye göre, çok partili hayata geçişle birlikte bu yapı esnemeye başlamıştır. O, demokrasinin eksikliğinin bir yansıması olarak Türk modernleşmesinin içerdiği “sekü-

¹¹⁹ Nilüfer Göle, “Modernist Kamusal Alan ve İslami Ahlak”, *İslam’ın Yeni Kamusal Yüzleri*, (İstanbul: Metis Yayınları, 2000), 19-40; 34; Bilici, ‘İslam’ın Bronzlaşan Yüzü: Caprice Hotel Örnek Olayı’, 218.

¹²⁰ Göle, *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*, 34.

¹²¹ Mardin, “Sivil Toplum”, 18.

¹²² Göle, *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*, 33.

ler-dini” olan ayrışmasının katı sınırlarının belirsizleşmeye başladığını, ayrıştırıcı duvarların geçirgenleştiğini vurgulamaktadır. Göle aynı zamanda demokratikleşme, sivil toplumun ortaya çıkışı ve İslamcılığın yükselişini otoriter laiklikte meydana gelen yumuşamanın bir sonucu olarak değerlendirmektedir. Böylece demokratik ve sivil toplum ögesini içeren etkili bir unsur olarak sivil toplum yapısı eşliğindeki Türk modernleşme deneyiminde İslamcılık, değerleriyle, örgütlenme tarzıyla sosyal bir kimlik olarak kamusal alanın bir parçası haline gelmiştir. Ona göre ivme kazanarak ilerleyen bu süreç hem demokratikleşmeyi hem de beraberindeki süreci sekteye uğratmıştır.¹²³ Hem Mardin hem de Göle, Türk modernleşme deneyiminde AKP örneğini, bu geçirgen yapının somutlaşmasının en bariz örneklerinden biri olarak değerlendirmektedir.

Mardin, demokratikleşme süreciyle beraber Türk modernleşme deneyiminin kendi dinamiklerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan “sivil toplum” yapısının, toplumun Müslüman kesimi tarafından kullanıldığını, sahiplenildiğini -Mardin’in ifadesiyle “zaptedilmiş” olduğunu belirtmektedir. Ona göre Kemalistler bu yapıdan gerektiği şekilde istifade edememiştir.¹²⁴ Müslüman kesimin bu tutumunun arkasında modernleşme sürecinin otoriter, tepen inmece, yaşam biçimi ve değerleriyle “çevre”yi, din olgusunu yok sayan karakterinin bulunduğu söylenebilir. Göle, Türk modernleşme deneyimini demokratikleşme ve sivil toplum olgusundan uzaklaştıran unsurlar olarak “sekülerizm” ve “milliyetçilik”e işaret ederek bunların aynı zamanda Kemalizm’in de temelini teşkil ettiğini dile getirmektedir. Ona göre bu iki unsurun Batı eksenli tanımlan-

¹²³ Göle, “Seküler-Dinsel Sınırlar: Benlik, Devlet ve Kamusal Alan”, 17; Nilüfer Göle, “Liberal Yanılgı”, *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*, (İstanbul: Metis Yayınları, 2021), 57-69, 62.

¹²⁴ Bayramoğlu, “Şerif Mardin’le Din ve Devlet Sosyolojisi Konusunda Söyleşi”, 131; Mardin, “Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak ‘Sivil Toplum’”, 31.

ması demokrasinin feda edilmesini beraberinde getirmiştir. Çünkü bu yapıyla sekülerizm “otoriter”, milliyetçilik ise “asimilasyoncu” bir karakter kazanmıştır.¹²⁵ Göle, Türk modernleşme deneyimini 1980 sonrasında; evrensel değerleri esas alan, devlet ve Batı merkezli yapıdan sivil toplum merkezli yapıya doğru bir tür evrilme süreci olarak nitelendirmektedir. Artık “ilerici/gerici”, “modern/dinsel” biçimindeki pozitivist yaklaşımın katı kalıpları aşınmış, toplumsal ilişkiler ve yerel kültürün bir parçası olan din de değişimin odağındaki yerini almış, İslamcı ideoloji biçiminde somutlaşmıştır. Bu nedenle Göle, İslam’ın 80 sonrası durumunu önceki dönemde yaşanan baskı süreciyle ilişkilendirmek yerine Türk modernleşme deneyiminde “devlet-toplum-Batı” denkleminin karakterindeki değişime işaret etmektedir. Ona göre artık Türk toplumu için modernliğin içselleştirildiği ve İslam’ın oluşan yeni şartların bir parçası olarak konumlandığı, bu çerçevede tanımlandığı ve siyasi boyuta indirgenmesi mümkün olmayan bir süreç söz konusudur.¹²⁶

2.9. “Sekülerizm” ve “Baticı Akım”-“İslamcı Akım Çatışması” Bağlamında Türk Modernleşmesi

Mardin, Türk modernleşmesi analizinde Atatürk dönemi politikalarına kadar olan dönemi bir tür sekülerleşme süreci olarak nitelendirmektedir. Ona göre bu dönemin uygulamaları Jön Türklerin teorileri de dahil olmak üzere kökleri İslam’a ait unsurları içermektedir. Ancak Atatürk dönemine kadar dinin etki düzeyi aşama aşama gerilemiştir ve bu döneme gelindiğinde ise etkileşim en düşük düzeye ulaşmıştır.¹²⁷ Mar-

¹²⁵ Göle, “Avrupa’nın İslam’la İmtihanı: Hangisi Gelecek?”, 147; Nilüfer Göle, “Laiklik ile Avrupa İslam’ı Arasındaki Müzakere”, *Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar*, (çev.) Erkan Ünal, (İstanbul: Metis Yayınları, 2017), 3. Bs., 67-87, 86.

¹²⁶ Göle, *Mühendisler ve İdeoloji: Öncü Devrimcilerden Yenilikçi Seçkinlere*, 29-30; Göle, “Modernlik: Zaman, Bilinç ve Desen”, 18.

¹²⁷ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (çev.) Mümtaz’er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 450.

din'e göre bu durumun sebebi, Türk modernleşmesinin özellikle Cumhuriyet ideolojisinin hakim olduğu dönemde Atatürk tarafından dinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesinin en önemli sebeplerinden biri olarak görülmesidir. Bunun bir sonucu olarak söz konusu süreçte İslamiyet toplumsal bütünleştirme işlevini gerçekleştirememiştir.¹²⁸ Mardin, 1930-1940 yılları arasında yoğunlaşan yerelleştirme, ulusal dil üzerindeki yoğunlaşmayı Kemalist öncülerin yeni Türkiye'yi İslam kültüründen uzaklaştırma girişimi olarak nitelendirmektedir.¹²⁹ Hilafetin kaldırılması, Şeyhülislamlığın, Evkaf vekaletinin, dinî mahkemelerin, tarikatların kaldırılması, İslamiyet'in devletin resmi dini konumuna son verilmesi, Miladî takvimin, İsviçre Medenî Kanunu'nun ve Latin alfabesinin kabulü şeklindeki uygulamalar, toplumun derinlerine nüfuz eden sekülerleştirme sürecinin farklı aşama ve boyutlarını ifade etmektedir.¹³⁰ Mardin'e göre, Türk modernleşme süreci Cumhuriyetçilik-Saltanat veya İslam-Sekülerizm kavgası şeklinde okunmamalıdır. Ancak birbirine nüfuzları ve yakınlıkları kapsamında dönüşüm geçiren "geleneksel" unsurlarla modernlik arasındaki çok katmanlı ve karmaşık bir karşılaşmayı ifade etmektedir.¹³¹ Mardin, karşılıklı etkileşim eksenli bir yaklaşımı önermektedir. Bu anlamda ona göre Türkiye'de, sekülerizmin etkisi altında biçimlenen bir dinî yapı söz konusudur. Böylece seküler ve dinî değerlerin birlikteliğiyle ortaya çıkan bir sentez yapı durmaktadır karşımızda.¹³² Göle de Türk modernleşme deneyimini 1923'te en etkin döneminin ya-

¹²⁸ Şerif Mardin, "Modern Türkiye'de Din", *Türkiye'de Din ve Siyaset: Makaleler 3*, (İstanbul: İletişim Yayınları), 1993, 81-113, 97.

¹²⁹ Şerif Mardin, "İsim Oyunları", *Türkiye, İslam ve Sekülerizm: Makaleler 5*, (çev.) Elçin Gen-Murat Bozluolcay, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 109-128, 127.

¹³⁰ Şerif Mardin, "Modern Türkiye'de Din", 97.

¹³¹ Mardin, "Operasyonel Kodlarda Süreklilik, Kırılma ve Yeniden İnşa: Din ve Bugün Türk İslamî İstisnacılığı", 198.

¹³² Mardin, "19. ve 20. Yüzyıllarda Osmanlı'da ve Türkiye'de İslam", 92.

şandığı bir sekülerleşme süreci olarak nitelendirmektedir. Göle'ye göre bu süreç, farklı etnisite ve dinî kimliklerin bir arada bulunduğu Osmanlı'da toplumun ulus-devlet çatısı altında tektipleştirilmesi ve homojenleştirilmesini içermektedir. Mardin gibi Göle de, Türk modernleşme deneyiminde zamanla dinî ile seküler olan arasındaki sınırların daha geçirgen hale geldiğini belirtmektedir.¹³³

Mardin'e göre, Tanzimat'la birlikte başlayan uygulamalar toplumsal kabul görmemiş, toplum fertleri sürece eklenememiştir. Bireyler bu durumun üstesinden gelmek için kendilerine alan açma ve konulan sınırlardan kurtularak özgürleşme çabasına girmişlerdir. Bu çabanın somutlaştığı alan ise İslamiyet olmuştur (Mardin, 2010, 139).¹³⁴ Mardin, buna rağmen Türk modernleşme sürecinde Batı'yla karşılaşan İslam'ın kendini yeniden üretmediği tespitinde bulunmaktadır. O, bu durumun, Türkiye'de İslam ile siyasal, sosyal ve ekonomik değişkenlerin oluşturduğu özgün denklemin bir sonucu olduğunu belirtmektedir.¹³⁵

Mardin'e göre, günümüz Türkiye'sinde dinin durumunu anlamanın yolu, Türk modernleşme sürecinde Cumhuriyetçilerin dolduramadıkları boşlukların anlaşılmasından geçmektedir.¹³⁶ O, Türk modernleşme sürecinde dinî gruplar, tarikatlar vb. dinsel yapılara yönelimin temelinde de bu kimlik ve değerler boşluğunun kapatılamaması probleminin varlığına işaret etmektedir.¹³⁷ Öyle ki Mardin'in kurgusuna göre; Cumhuriyet ideolojisi, Osmanlı döneminde toplumsal meşruiyetin temel kaynağı

¹³³ Göle, "Seküler-Dinsel Sınırlar: Benlik, Devlet ve Kamusal Alan", 14-16.

¹³⁴ Mardin, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişme*, 139.

¹³⁵ Mardin, "Modern Türkiye'de Din", 108.

¹³⁶ Şerif Mardin, "Kitle Toplumunda İslam", *Türkiye, İslam ve Sekülerizm: Makaleler* 5, (çev.) Elçin Gen-Murat Bozluolcay, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 159-166, 162.

¹³⁷ Mardin, *Din ve İdeoloji*, 86.

olan İslamî cemaat fikrinin “toplumsal temsil” boyutunu işlevsiz bırakarak yerine kendi değerlerini koymuştur. Artık kollektif temsillerin kurgulanmasında ortak kökene dair temellendirmelerde Orta Asya Türklerine yönelmiş ve gelecek beklentisi ufkunda “Batı” görülmeye başlanmıştır. Bu durum ulusal iletişim ağında kendilerine yer bulamayan Müslümanların meşrulaştırıcı çerçeve ihtiyacını daha çok hissetmelerine sebep olmuştur. Nurculuğun oluşturduğu İslamî çerçeve, sekülerleşme sürecinin bir yansıması olan bu eksikliğin giderilmesinde çözüm niteliği taşımıştır.¹³⁸ Mardin, Türk modernleşme deneyiminde Atatürk dönemi başta olmak üzere sekülerleşme süreci politikalarının sosyo-kültürel yapıya nüfuz edemediğini, yüzeysel boyutta kaldığını, bu nedenle kimlik ve değerler boşluğunun oluştuğunu, Göle ise, söz konusu sürecin derin, dönüşüm yaratan etkisini “medeniyet değiştirici” nitelendirmesiyle vurgulamaktadır. Ayrıca Mardin; sekülerizm, İslamcı, Batıcı söylemleri çerçevesinde kurgulanan Türk modernleşme deneyiminin çatışma ilişkisi ekseninde değerlendirilmesine şiddetle karşı çıkmaktadır. O, bunun yerine din-modernite ilişkisinin devamlılık ve tamamlayıcılık çerçevesinde ele alınmasını önermektedir.¹³⁹ Göle’nin analizlerinde ise çatışma ilişkisi odaklı yaklaşımlar da gözlemlenmektedir.

2.10. “Laiklik”-“Batılılaşma”da Aşırılık Ekseninde Türk Modernleşmesi

Mardin, Türk modernleşmesi deneyimini “sekülerleştirme” süreci olarak okuyan bir bakış açısına sahiptir. Hatta bu noktada Mardin’in sert bir dil kullandığını dahi söylemek mümkündür. Çünkü o, sekülerleştirme çalışmalarının yoğunluğunu ifade etmek üzere “laiklik düşkünlüğü” ifa-

¹³⁸ Mardin, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Modern Türkiye’de Din ve Toplumsal Değişme*, 251-252.

¹³⁹ Mardin, “Türkiye’de Dinî Sembollerin Dönüşümü Üstüne Bir Not”, 198.

desini kullanmaktadır. O, bu tutumun dinî araştırmaları olumsuz yönde etkilediğini, dinin; bireylerin psikolojik ihtiyaçlarını karşılamaktan, kültürün, yerleşik davranış kalıplarının, sosyal değerler ve kurumsal yapı içerisindeki rolünden uzaklaştırıldığını belirtmektedir.¹⁴⁰ Aynı noktaya dikkat çeken Göle, laikliğin aşırılığı durumunu ifade etmek üzere “ekstra laiklik” söylemini kullanmaktadır. Ona göre Türk laikliği, sahip olduğu köklü pozitivist gelenekle ve askerî güçler tarafından güvence altına alınması Türk laikliğinin özgün ve “ekstra” niteliğini perçinlemektedir.¹⁴¹ Göle aynı zamanda bu söylemin bir devamı olarak Türk modernleşme deneyimini “ekstra modernlik” olarak nitelendirmektedir. O, bu söylemi bu deneyimin hem Batı’dan farklılaşması hem de Batı’dan fazlasını içermesi anlamında kullanmaktadır. Şerif Mardin’in Tanzimat dönemi modernleşmesi için dile getirdiği “aşırı Batılılaşma” söylemi de aynı tespiti işaret etmektedir.¹⁴² Göle, bu yapının arka planındaki kurgusal bütünü “zayıf tarihsellik” söylemiyle temellendirmektedir. Buna göre tarihselliği zayıf toplumlar, “azgelişmişliğin”, Batı’nın gerisinde kalmış, bu durum o toplumun modernleşme öncülerinin söylem ve uygulamalarında modernleşme ve Batılılaşma girişimleri şeklinde somutlaşmış hem içsel hem de yapısal anlamda kendilerine özgü net bir modernleşme deseni oluşturamamışlardır.¹⁴³ Göle, günümüzde gelinen noktayı laiklik-demokrasi ilişkisinde eksen kayması, toplumun iktidarı elinde bulunduran seçkin kesimin tutumunda demokratikleşmenin ivme kazanması şeklinde yorumlamaktadır. İslamcıların ise laiklik konusundaki kırmızı çizgileri dikkate alarak hareket ettiklerini ve böylece sürecin bir parçasına

¹⁴⁰ Mardin, “Modern Türkiye’de Din”, 81-82.

¹⁴¹ Göle, *İç İçe Girişler: Avrupa ve İslam*, 108-109.

¹⁴² Göle, “Batı-Dışı Modernlik: Kavram Üzerine”, 192.

¹⁴³ Göle, *Mühendisler ve İdeoloji: Öncü Devrimcilerden Yenilikçi Seçkinlere*, 23; Göle, *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*, 27-28, 45; Göle, *Mahrem’in Göçü*, 107.

haline geldiklerini belirtmektedir.¹⁴⁴

Sonuç

Türk modernleşme deneyimi, Osmanlı Devleti'nin gerileme sürecine çözüm arayışıyla başlayan ve günümüze kadar devam eden uzun soluklu bir süreçtir. Bu süreç içerdiği sosyo-kültürel, siyasî ve tarihî değişim, dönüşüm, kırılma, eklenme, karşılaşma, ötekileştirme vb. boyutlarıyla, çeşitli, değişken aktörleriyle girift ve özgün bir yapıdadır. Mardin ve Göle, bu deneyimin tasvirinde kullandıkları kavram, söylem ve sürecin odaklandıkları unsurlarıyla özgün kurgular oluşturmuşlardır. Bu kurgular karşılaştırıldığında bazı noktaların daha belirgin hale geldiği ve benzerlikler taşıdığı tespit edilmektedir. Türk modernleşmesi, Mardin'in söyleminde “tepeden inmece”, “modernite projesi”, Göle'de ise “toplum mühendisliği” şeklinde ifadesini bulan, yukarıdan aşağıya yani yönetici kesimden halka doğru, tepeden dayatmacı bir değişim ve dönüşümü içermektedir. Mardin'in kurgusunda “modernite projesi” olarak söylemleştirilen bu değişim, toplumun kendi iç dinamiklerinden tamamen bağımsız değildir. Devamlılık ile kırılmaları eş zamanlı olarak içermektedir ve toplumda köklü değişimlerin sağlanması noktasında başarısız olmuştur. Göle ise bu durumu siyasi otorite üzerinden Batılılaştırma olarak değerlendirmektedir. Öyle ki, Osmanlı'dan ve İslamiyet'ten vazgeçişini ifade ettiği ve köklü toplumsal dönüşümler gerçekleştirdiği gerekçesiyle Göle bu durumu “medeniyet değiştirme” ve “geleneksizleşme” söylemleri üzerinden anlamlandırmaktadır. 1950 yılında çok partili döneme geçiş; sekülerizmin hakimiyeti, laik politikaların gölgesinde Mardin'in söylemiyle “görünmeyen kolejlere” biçiminde varlığını devam ettiren dinî yapı, demokratikleşme, sivil toplumun ortaya çıkması, Batı-

¹⁴⁴ Göle, “Liberal Yanılgı”, 63.

cılık-din ilişkisi, Mardin'in söylemiyle dinin “eylem aracı” fonksiyonu bakımından bir kırılmayı temsil etmektedir. Bu kırılmayla, “din” olgusu “görünmeyen kolejler” niteliğinden uzaklaşmış yine Mardin'in söylemiyle “dinin canlanması”na, “dinin yeniden üretimi”ne tanık olunmuştur. Din, toplumsal görünürlük kazanarak siyasete de eklenmiştir. Göle'nin söylemiyle “İslam kamusallaşmış”, yani tüketim kalıplarından eğitim sistemine, siyasetten, ekonomiden, başörtüsü tartışmalarına kadar İslamî kimlikle modernliğin etkileşiminin bir sonucu olarak din, toplumda kendisine yer açmıştır. Yine bu kırılmayla, sivil toplumun ortaya çıkışı için temel teşkil eden demokratikleşmenin de önü açılmıştır. Mardin ve Göle' bu süreçte seküler-dinî olan arasındaki sınırların geçirgen hale geldiği konusunda hemfikirdir. 1950 öncesi dönemde, Mardin'in söylemiyle “sekülerleştirme” egemen olmuş ve bu çerçevede uygulanan politikalarla Batı'nın özelde Fransa'nın da ötesine geçilmiştir. Mardin bu durumu “laiklik düşkünlüğü” şeklinde söylemleştirirken, Göle aynı durumu “ekstra laiklik” söylemiyle ifade etmektedir. Modernleşme deneyiminde, “muasır medeniyetler seviyesine ulaşma” hedefi doğrultusunda bir tür toplum mühendisliği girişiminde bulunulmuştur. Mardin bu durumun ifadesi olarak “aşırı Batılılaşma” söylemini kullanırken Göle, “ekstra modernlik” söylemine başvurmuştur. Ayrıca hem Mardin hem de Göle'nin yaklaşımlarına göre “din” olgusu Türk modernleşme deneyimi kurgusunda temel parametrelerden biri olmuştur. Öyle ki, bu süreci “modernite” ile “din”in karşılaşmasının hikayesi olarak nitelendirmek mümkündür. Göle, modernleşme kurgusunda İslam'la modernlik arasındaki etkileşime ve bu etkileşimin her iki taraf üzerindeki değiştirici, dönüştürücü karakterine vurgu yapmaktadır. Bu yaklaşım, İslam ve modernliğin değişiminin sürekliliği için referans niteliğindedir. Mardin ise Göle'nin bu tek boyutlu yaklaşımının aksine, Türk modernleşme kurgu-

sunda dinin, sürekli değişimle birlikte çok boyutlu ve çelişkiler içeren karakterinin göz ardı edilemeyeceğine işaret etmektedir. Sürekli ve karşılıklı değişimin sonucu olarak ortaya çıkan yeni durumları Göle, ‘melez’ yapılar olarak nitelendirirken Mardin buna itiraz etmektedir. Ona göre yapılması gereken dinin, din adamlarının faaliyetleri şeklinde fark ettirmeden yani “görünmeyen kolejler” şeklindeki varlığına ve bunun biriken etkilerine odaklanmaktır. Göle, Türk modernleşme kurgusunda değişim ve dönüşümleri temellendirmede ‘çatışma’ya yaptığı işaretle de Mardin’den farklılaşmaktadır. Ulaşılan bu bütüncül tasvirde, Mardin ve Göle’nin Türk modernleşme kurgularının büyük oranda benzerlik taşıdığı görülmektedir. İki kurguda da işaret edilen ortak unsurları, Türk modernleşmesinin başat ve ön plana çıkan özellikleri olarak nitelendirmek mümkündür.

Kaynakça | References

- Azak, Umut. “İslami Radyolar ve Türbanlı Spikerler”. *İslam’ın Yeni Kamusal Yüzleri*. mlf. Nilüfer Göle, 92-109, İstanbul: Metis Yayınları, 2000.
- Bayramoğlu, Ali. “Şerif Mardin’le Din ve Devlet Sosyolojisi Konusunda Söyleşi”. *Türkiye’de Toplum ve Siyaset: Makaleler 1*. der. Mümtaz’er Türköne-Tuncay Önder, 118-157, İstanbul: İletişim Yayınları, 6. Basım, 1997.
- Bilici, Mücahit. “İslam’ın Bronzlaşan Yüzü: Caprice Hotel Örnek Olayı”. *İslam’ın Yeni Kamusal Yüzleri*. mlf. Nilüfer Göle, 216-236, İstanbul: Metis Yayınları, 2000.
- Çaylak, Adem. “Entelektüel Tarihçi Şerif Mardin’in Osmanlı Toplumunu Çözümlemesi”. *Şerif Mardin Okumaları*. ed. Taşkın Takış, 209-237, Ankara: Doğu-Batı Yayınları, 2013.
- Demir, Ayşegül. “1980’lerde Türkiye’de Sosyolojinin Görünümü: Şerif Mardin ve Nilüfer Göle”. *Türkiye’de Sosyolojinin Yüzyıllık Serüveni*. Ed. Hale OKÇAY, 291-328, İzmir: Duvar Yayınları, 2015.
- Demir, Ömer - Acar, Mustafa. “Söylem”. *Sosyal Bilimler Sözlüğü*. İstanbul: Vadi Yayınları, 3. Basım, 1997.
- Doğan, Necmettin. “Şerif Mardin, Türk Sosyolojisi ve Sosyolojik Teori”. *Şerif Mardin Okumaları*. ed. Taşkın Takış, 19-41, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2013.
- Göle, Nilüfer. *Mühendisler ve İdeoloji: Öncü Devrimcilerden Yenilikçi Seçkinlere*. İstanbul: Metis Yayınları, 2004.
- Göle, Nilüfer. “Batı-Dışı Modernlik: Kavram Üzerine”. *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*. 180-198, İstanbul: Metis Yayınları, 6. Basım, 2021.
- Göle, Nilüfer. “Eğitici Laiklik ve Yaşam Biçimleri”. *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*. 70-99, İstanbul: Metis Yayınları, 6. Basım, 2021.
- Göle, Nilüfer. “İstanbul’un İntikamı”. *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*. 144-150, İstanbul: Metis Yayınları, 6. Basım, 2021.
- Göle, Nilüfer. “Fotoğraf Kareleri İçinde İslami Modernlikler”. *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*. 151-179, İstanbul: Metis Yayınları, 6. Basım, 2021.
- Göle, Nilüfer. *İç İçe Girişler: Avrupa ve İslam*. çev. Ali Berktaş, İstanbul: Metis Yayınları, 3. Basım, 2020.
- Göle, Nilüfer. *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*. İstanbul: Metis Yayınları, 5. Basım. 1998.

- Göle, Nilüfer. *Mahrem'in Göçü*. söyleşi: Ayşe Çavdar, İstanbul: Hayy Kitap, 2011.
- Göle, Nilüfer. "Seküler-Dinsel Sınırlar: Benlik, Devlet ve Kamusal Alan". *Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar*. çev. Erkan Ünal, 11-25, İstanbul: Metis Yayınları, 3. Basım, 2017.
- Göle, Nilüfer. "Yeni Sosyal Hareketler ve İslamcılık". *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*. 23-42, İstanbul: Metis Yayınları, 6. Basım, 2021.
- Göle, Nilüfer. "80 Sonrası Politik Kültür: Yükselen Değerler". *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*. 43-56, İstanbul: Metis Yayınları, 6. Basım, 2021.
- Göle, Nilüfer. "Avrupa'nın İslam'la İmtihani: Hangisi Gelecek?". *Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar*. çev. Erkan Ünal, 135-155, İstanbul: Metis Yayınları, 3. Basım, 2017.
- Göle, Nilüfer. "Laiklik ile Avrupa İslam'ı Arasındaki Müzakere". *Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar*. çev. Erkan Ünal, 67-87, İstanbul: Metis Yayınları, 2017, 3. Basım, 2017.
- Göle, Nilüfer. "Seküler Modernliğin Sorgulanışı". *Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar*. çev. Erkan Ünal, 27-42, İstanbul: Metis Yayınları, 3. Basım, 2017.
- Göle, Nilüfer. "Modernist Kamusal Alan ve İslami Ahlak". *İslam'ın Yeni Kamusal Yüzleri*. 19-40, İstanbul: Metis Yayınları, 2000.
- Göle, Nilüfer. "Müslüman Karşı Seçkinlerin Oluşumu". *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*. 111-128, İstanbul: Metis Yayınları, 2021, 6. Basım, 2021.
- Göle, Nilüfer. "Modernlik: Zaman, Bilinç ve Desen", *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*. 111-128, İstanbul: Metis Yayınları, 6. Basım, 2021.
- Göle, Nilüfer. "Liberal Yanılgı", *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*. 57-69, İstanbul: Metis Yayınları, 6. Basım, 2021.
- Keyman, E. Fuat. "Şerif Mardin'i Okumak: Modernleşme, Yorumbilimsel Yaklaşım ve Türkiye". *Şerif Mardin'e Armağan*. der. Ahmet Öncü-Orhan Tekelioğlu, 37-63, İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2015.
- Mardin, Şerif. "Atatürk, Bürokrasi ve 'Rasyonellik'". *Türkiye'de Toplum ve Siyaset: Makaleler 1*. der. Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder, 248-259, İstanbul: İletişim Yayınları, 6. Basım, 1997.
- Mardin, Şerif. "Atatürkçülüğün Kökenleri". *Türkiye'de Toplum ve Siyaset: Makaleler 1*. der. Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder, 181-188, İstanbul: İletişim Yayınları, 6. Basım, 1997.
- Mardin, Şerif. "Şerif Mardin ile Merkez-Çevre Analizi Üzerine". *Türki-*

- ye, *İslam ve Sekülerizm: Makaleler 5.* çev. Elçin Gen-Murat Bozluolcay, 237-242, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Mardin, Şerif. *Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Modern Türkiye’de Din ve Toplumsal Değişme.* İstanbul: İletişim Yayınları, 5. Basım, 2010
- Mardin, Şerif. *Din ve İdeoloji.* İstanbul: İletişim Yayınları, 21. Basım, 2012.
- Mardin, Şerif. “İslamcılık”. *Türkiye’de Din ve Siyaset: Makaleler 3.* 11-36, İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 1993.
- Mardin, Şerif. “Kitle Toplumunda İslam”. *Türkiye, İslam ve Sekülerizm: Makaleler 5.* çev. Elçin Gen-Murat Bozluolcay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, 6. Basım, 159-166;
- Mardin, Şerif. “Operasyonel Kodlarda Süreklilik, Kırılma ve Yeniden İnşa: Dün ve Bugün Türk İslamî İstisnacılığı”. *Türkiye, İslam ve Sekülerizm: Makaleler 5.* çev. Elçin Gen-Murat Bozluolcay, 167-200, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Mardin, Şerif. “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”. *Türkiye’de Toplum ve Siyaset: Makaleler 1.* der. Mümtaz’er Türköne-Tuncay Önder, 34-76, İstanbul: İletişim Yayınları, 6. Basım, 1997.
- Mardin, Şerif. “Türk Milliyetçiliği: Sınıflandırma Sisteminden Dayanışma Sistemine”. *Türkiye, İslam ve Sekülerizm: Makaleler 5.* çev. Elçin Gen-Murat Bozluolcay, 149-158, İstanbul: İletişim Yayınları, 6. Basım, 2018.
- Mardin, Şerif. “Tanzimat’tan Sonra Aşırı Batılılaşma”. *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4.* der. Mümtaz’er Türköne-Tuncay Önder, 21-79, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.
- Mardin, Şerif. “Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak ‘Sivil Toplum’”. *Türkiye’de Toplum ve Siyaset: Makaleler 1.* der. Mümtaz’er Türköne-Tuncay Önder, 20-33, İstanbul: İletişim Yayınları, 6. Basım, 1997.
- Mardin, Şerif. “Türk Düşüncesinde Batı Sorunu”. *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4.* der. Mümtaz’er Türköne-Tuncay Önder, 239-248, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997, 5. Basım, 1997.
- Mardin, Şerif. “Sivil Toplum”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset: Makaleler 1.* der. Mümtaz’er Türköne-Tuncay Önder, 9-19, İstanbul: İletişim Yayınları, 6. Basım, 1997.
- Mardin, Şerif. “19. ve 20. Yüzyıllarda Osmanlı’da ve Türkiye’de İslam”. çev. Elçin Gen-Murat Bozluolcay, *Türkiye, İslam ve Sekülerizm: Makaleler 5.* 43-108, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Mardin, Şerif. “Sosyolojiden Tarihe Bakmak”. *Tarihsel Sosyoloji.* Söy-

- leş: Burcu Toksabay, 215-232, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2016.
- Mardin, Şerif. “Modern Türkiye’de Din ve Siyaset”. *Türkiye’de Din ve Siyaset: Makaleler 3*. 114-145, İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 1993.
- Mardin, Şerif. “Türkiye’de Dinî Sembollerin Dönüşümü Üzerine Bir Not”. çev. Elçin Gen-Murat Bozluolcay, *Türkiye, İslam ve Sekülerizm: Makaleler 5*. 194-212, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Mardin, Şerif. “Türkiye’de Din ve Laiklik”. *Türkiye’de Din ve Siyaset: Makaleler 3*. 37-80, İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 1993.
- Mardin, Şerif. “Türkiye’de Dinî Sembollerin Dönüşümü Üzerine Bir Not”. çev. Elçin Gen-Murat Bozluolcay, *Türkiye, İslam ve Sekülerizm: Makaleler 5*. 194-212, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Mardin, Şerif. “Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk”. *Türkiye’de Toplum ve Siyaset: Makaleler 1*. der. Mümtaz’er Türkönentuncay Önder, 204-241, İstanbul: İletişim Yayınları, 6. Basım, 1997.
- Mardin, Şerif. “İsim Oyunları”. çev. Elçin Gen-Murat Bozluolcay, *Türkiye, İslam ve Sekülerizm: Makaleler 5*. 109-128, İstanbul: İletişim Yayınları, 6. Basım, 2018.
- Mardin, Şerif. “Modern Türkiye’de Din”. *Türkiye’de Din ve Siyaset: Makaleler 3*. 81-113, İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 1993.
- Özdalga, Elisabeth. “Bir Tasavvur ve Ustalık Olarak Tarihsel Sosyoloji”. *Tarihsel Sosyoloji*. 9-63, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2016.